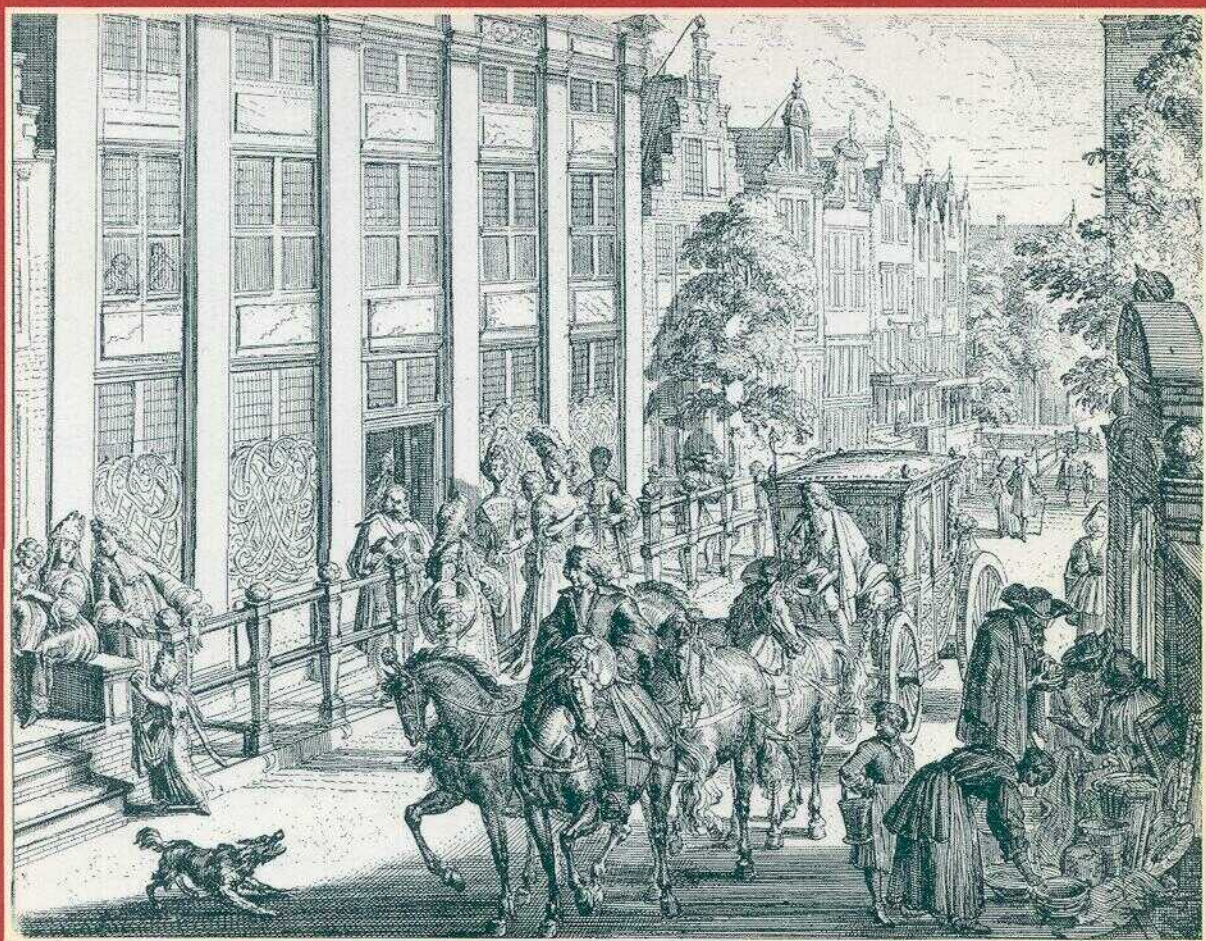

BULLETIN

JAARGANG 85

NUMMER 1, 1986

KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Oppgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
drs. P. Nijhof, secretaris, p/a Huis de Pinto,
St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60,
3581 NP Utrecht
drs. B. Bakker, mr. F. L. M. de Gou, drs. U. F. Hylkema,
H. J. Jurriëns, drs. P. L. Kan-van Dishoeck, A. M. Meyerman,
drs. T. A. S. M. Panhuysen, drs. M. A. Prins-Schimmel, drs.
J. F. van Regteren Altena, drs. W. F. Renaud, ir. N. C. G.
M. van de Rijt, drs. M. L. Stokroos, ir. F. W. van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek.
Het Bulletin KNOB verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

REDACTIE

ir. A. van Drunen, drs. Ch. Dumas (voorzitter redactieraad),
drs. E. Elzenga, drs. M. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van
Leeuwen, drs. J. R. Magendans, prof. dr. J. G. N. Renaud,
drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor
de Monumentenzorg), drs. H. Stoeper, dr. H. A. Tummers
(eindredacteur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. M. Zantkuyl.

SECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011
HB Amsterdam, tel. 020-277706. Geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Aanmelding als lid, opgave van adreswijziging of van
beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden
aan het secretariaat.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering (voorzover
voorradijg);
- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen t/m 1985 en banden uitsluitend
verkrijgbaar bij het secretariaat.

Losse nummers verschenen na 1 januari 1986 verkrijgbaar in
de boekhandel of rechtstreeks bij De Walburg Pers, Postbus
222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522*
ISSN 0166-0470

INHOUD

Van de redactie	2
<i>E. B. M. Lottman,</i> Het koninklijk besluit van 13 april 1817 en de getuigschriften van bekwaamheid tot het geven van (bouwkundig) tekenonderwijs	3
Boekbesprekingen	21
Archeologisch nieuws	37
KNOB Nieuws van de bond en actuele informatie	45

Afbeelding omslag:

*De aankomst van Izaak de Pinto bij het 'Hof van de Edele
Heer de Pinto', door Romeyn de Hooghe, 1645-1708.*

© 1986 KNOB, AMSTERDAM
DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

*Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.*

*No part of this book may be reproduced in any form, by
print, photoprint, microfilm or any other means, without
written permission from the publisher.*

INHOUDSOPGAVE 1986

- Burk, J. G. van: Strafbare feiten op grond van de monumentenwet in de sfeer van de archeologie 109-118
- Dalderup, C. M. A.: De vergankelijkheid van een grafmonument, het praalgraf van de familie Carré op de begraafplaats Zorgvlied te Amsterdam 97-108
- Holthe tot Echten, G. Sophia van: De rijksbouwkundige Jacobus van Lokhorst en zijn bureau 1878-1906 193-207
- Lottman, E. B. M.: Het Koninklijk Besluit van 13 april 1817 en de getuigschriften van bekwaamheid tot het geven van (bouwkundig) tekenonderwijs 3-20
- Prak, N. L.: De huizen aan de Asch van Wijckskade te Utrecht 49-56
- Prak, N. L.: De oorspronkelijke bebouwing van het eerste Nieuwe Werk te Rotterdam 57-71
- Ottenheim, K. A.: De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Pieter Post te Maastricht 145-160
- Stenvert, R.: Het penninckhuis te Deventer, onderzoek naar achtergronden van gebouw en restauratie 161-183
- Warffemius, A. A. M.: Het voormalig Dominicanenklooster te Sittard 211-224
- Feis, B. R. en P. Nijhof: Bedrijfsmonumenten in het groene hart van Holland door W. Renaud 72-73
- Ganzenboom, Harry: Beleving van monumenten door J. Korf 29-30
- Gevers, A. J. en A. J. Mensema: De havezaten in Salland en hun bewoners door W. Meulenkamp 75-76
- Ginkel, Evert van: De onderkant van Nederland door H. Stoepker 18
- Hesselink-van der Riet, M. L. M.: De bouw van de Twentse boerderij door B. Ockers 234-235
- Hilberdink, Cees: Gelre's hof door J. Korf 30
- Jansen, T. en J. Rogier: Kunstbeleid in Amsterdam door J. Magdelijns 122-124
- Janssen, H. L.: Van bos tot stad door H. Stoepker 124-126
- Jongens, P., J. Bart Uittenhout en J. J. H. Vroom: Sterck en weldoortimmer door C. van Aalst 78-80
- Koldewey, A. M. en P. N. G. Pesch: Het blokboek van Sint Servaas door L. Bosman 227-230
- Lehr, André: Fulgara frango door J. Renaud 186
- Meischke R. en H. E. Reeser: Het Trippenhuys te Amsterdam door W. van Leeuwen 233-234
- Meyer, G. M. de en E. W. F. van den Elzen: De versterking van Deventer door W. Bloemink 21-22
- Nijhof, P.: Oude fabrieksgebouwen door W. de Natris 230
- Pelt, R. J. van en M. E. Tiethoff-Spliethoff: Het Binnenhof door C. H. Slechte 239-240
- Roelfs, J.: Hoe het krekelhuis gered werd door H. Stoepker 82-83
- Stades-Vischer: Het stadhuis te Dordrecht door A. van Drunen 31-32
- Stenchlak, M.: Architectuurgids van Nederland door W. de Natris 231-233
- Swigchem, C. A. van, T. Brouwer en W. van Os: Een huis voor het woord door C. Peeters 235-238
- Tieskens, R. W. en D. P. Snoep: Het kleine bouwen door A. Schulte 126-127
- Thiel, P. J. J. van en G. J. de Bruyn Kops: Prijs de lijst door H. Zantkuyl 120-122

Boekbesprekingen

- Ballegoijen de Jong, J. van: Buurtschap door J. Korf 185-186
- Beek, M.: Drie eeuwen Amsterdamse Bouwkunst door R. Meischke 127-130
- Boer, W. de en P. Evers: Amsterdamse bruggen door C. Rogge 77-78
- Coekelberghs, D.: L'eglise Saint-Jean-Baptiste au béguinage à Bruxelles et son mobilier door W. Bergé 74-75
- Denslagen, W. F. en A. de Vries: Kleur op historische gebouwen door A. F. E. Kipp en E. J. Nusselder 125-127
- Doornink-Hoogenraad, M. M.: Adamanshuis door J. Korf 30-31

- Voorden, F. W. van: Schakels in de stede­bouw door M. Pilet 83-86
 Vos, H.B.: Rijtuigen op stal door W. F. Renaud 32-34
 Wijck, H. W. M. van der: Overijsselse buiten­plaatsen door W. Meulenkamp 184
 Zuidervaart, H.J.: Schelluinderberg door C. Wilmer 82
 Tien boeken over Nederlandse kastelen door C. C. S. Wimer 22-29
 Index van de Nederlandse bouwkunst door P. J. E. Luykx 34-36
 Een eeuw zorg om monumentenzorg door A. van Drunen 80-81
 Zeist, groei en bouw; Hilversum architectuur onderzoek; Monumenteninventarisatie van de gemeente De Bilt; Boerderijen inventariseren door A. van Leeuwen 119-120

Archeologisch Nieuws

- Arnhem, twee middenpaleolitische afslagen 37-39
 Batenburg, St. Victoriekerk 39-40
 Berkel, Willibrorduskapel 41-42
 Bladel, 12e-eeuwse boerderij 136-137
 Heusden, kasteel 241-242
 Nieuwe Pekela, mesolitische pleisterplaats 133-135
 Ophemert 41
 Sneek 37
 Tilburg, fabrieksgebouw C. Mommers 43-44
 Woerden 138-140
 Zaltbommel, St. Maartenskerk 131-133
 Zwaagdijk 137-138

Monumentenberichten

- Hout onder golven, houten tongewelf op de bodem van de Zuiderzee 87-89

Rectificatie

In de bespreking van 'Buurtschap', *Bulletin* 85 (1985), 185, is gesteld dat Van der Grinten's driedelige *Nijmegen Benedenstad* (1980) in dit blad onvermeld bleef. Daarbij is over het hoofd gezien Wies van Leeuwen's artikel 'Drie visies op het herstel van de historische stad', *Bulletin* 81 (1982), 211 e.v., waarin de boeken over Nijmegen in een vergelijking met uitgaven over Maastricht en Deventer zijn betrokken.

J.K.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
 Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
 H. J. Jurriëns, secretaris, p/a Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam
 mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60, 3581 NP Utrecht
 drs. Ch. Dumas, drs. U. F. Hylkema, drs. T. A. S. M. Panhuysen, drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F. van Regteren Altena, drs. W. F. Renaud, ir. N. C. G. M. van de Rijt, drs. M. L. Stokroos, ir. F. W. van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Het Bulletin KNOB verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

REDACTIE

ir. A. van Drunen, drs. Ch. Dumas (voorzitter redactieraad), drs. M. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen, drs. J. R. Magendans, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredacteur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. M. Zantkuyl.

SECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706. Geopend 's maandags en 's woensdags van 9-17 uur.

Aanmelding als lid, opgave van adreswijziging of van beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden aan het secretariaat.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot en met december. Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugd­lid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Amsterdam.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering (voor­zover voorradig);
- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen t/m 1985 en banden uitsluitend verkrijgbaar bij het secretariaat.

Losse nummers verschenen na 1 januari 1986 verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij De Walburg Pers, Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij De Walburg Pers, Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522*
 ISSN 0166-0470

BULLETIN
KNOB

JAARGANG 85
1986

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
DE WALBURG PERS

VAN DE REDACTIE

Met ingang van 1986 wordt het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond niet meer gedrukt en uitgegeven door Bohn, Scheltema & Holkema, maar door De Walburg Pers te Zutphen. Om, ondanks de gestegen drukkosten, de continuïteit van het Bulletin in een zelfde omvang te garanderen, zag het bestuur zich genoodzaakt te zoeken naar een andere uitgeverij, waar de produktiekosten lager zouden uitvallen. Het bestuur prijst zich gelukkig dat het hierin is geslaagd en De Walburg Pers bereid heeft gevonden het Bulletin in haar fonds op te nemen. In dit fonds, dat voor het grootste deel bestaat uit (architectuur)historische publikaties, zal het Bulletin zich zeker thuis voelen. De promotionele activiteiten die De Walburg Pers ten aanzien van het Bulletin zal voeren, zullen, naar wij hopen, tevens een verhoging van het aantal leden van de Bond tot gevolg hebben.

Inhoudelijk zal het Bulletin weinig veranderingen

ondergaan. Het blijft het wetenschappelijke orgaan van de Oudheidkundige Bond waarin de resultaten van onderzoeken op het werkterrein van de Bond worden gepubliceerd. Het verschijnt in vijf afleveringen per jaar van ongeveer een zelfde omvang als voorheen. Het Bulletin krijgt wel een wat ander aanzien: omslag en lay-out zijn, in overleg met De Walburg Pers, aan de wensen van de redactie aangepast. Daarnaast zal ernaar worden gestreefd een groter aantal advertenties op te nemen. Ook de regels voor auteurs zijn enigszins veranderd. Deze worden bovendien niet meer afgedrukt in het eerste nummer van elke jaargang, maar zijn verkrijgbaar bij het Bureau van de Bond.

De redactie dankt Uitgeverij Bohn, Scheltema & Holkema voor haar inzet gedurende de afgelopen drie jaar en is vol vertrouwen dat de samenwerking met De Walburg Pers een bijzonder vruchtbare zal zijn.

E. B. M. LOTTMAN*

HET KONINKLIJK BESLUIT VAN 13 APRIL 1817 EN DE GETUIGSCHRIFTEN VAN BEKWAAMHEID TOT HET GEVEN VAN (BOUWKUNDIG) TEKENONDERWIJS

Dit artikel beoogt een inzicht te geven betreffende de gang van zaken bij de uitgifte van de na 1817 verplichte getuigschriften van bekwaamheid tot het geven van tekenonderwijs en wel speciaal tot het geven van lessen in het bouwkundig tekenen.

Onder de naam 'Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten te Amsterdam' werd bij Koninklijk Besluit van 6 april 1816 het voortbestaan bevestigd van het in de Franse tijd bestaande Koninklijk Instituut van Kunsten en Wetenschappen. Naar Frans voorbeeld was dit instituut ingedeeld in vier Maatschappijen of Klassen, waarvan de Vierde Klasse of Koninklijke Maatschappij der Schoone Kunsten, zich bezig hield met onderzoek, rapportage en advies betreffende kunstzaken. Het Koninklijk Instituut had – ook voor het contact met de Vierde Klasse – de beschikking over een aantal vaste leden-correspondenten in diverse landen, zodat men op de hoogte kon blijven van de ontwikkelingen in het buitenland.

De Vierde Klasse, die als taak had het adviseren van de Minister van Binnenlandse Zaken met betrekking tot het kunstbeleid, had (behalve inzake de in dit artikel behandelde getuigschriften) geen beslissingsrecht. De eerste voorzitter in de nieuwe constellatie was in 1816 Cornelis Apostool (reeds onder Lodewijk Napoleon directeur van het Koninklijk Museum in Amsterdam). In de praktijk stelde de Vierde Klasse bijvoorbeeld onderwerpen vast voor prijsvragen met betrek-

king tot de kunst en gaf haar oordeel over nieuw uitgekomen boekwerken en uitvindingen op haar terrein. De Vierde Klasse was verdeeld in zes secties, die onderling weer verdeeld waren in commissies, meestal ad hoc, van drie personen met een speciale taak. De 5e sectie (Bouwkunde) bestond in 1816 uit vier personen: A. van der Hart, J. van Westenhout, B. W. H. Ziesenis en als secretaris Pisson (leraar bouwkunde te Gent).¹

Commissie voor de getuigschriften (1817-1840)

In 1817 werd door de Vierde Klasse naar aanleiding van de haar toebedeelde taak in het K.B. van 13 april 1817, een speciale commissie voor de getuigschriften ingesteld, waarin sedert 1823 een voor dit doel gekozen bouwdeskundige zitting had.

In de Franse tijd waren omstreeks 1809 de leden A. van der Hart, J. Th. Thibault, B. H. W. Ziesenis en J. van Westenhout reeds met het plan gekomen om via een betere vooropleiding in de vorm van 'établissements' de uitzending van leerlingen voor de bouwkunst naar het buitenland daarvan afhankelijk te stellen. Van der Hart en Ziesenis werden in 1820 in de Klasse vervangen door de leden T. F. Suys en J. de Greef. Suys, die aan de Koninklijke Academie les gaf in bouwkunde, werd in 1822 benoemd tot lid van de getuigschriftencommissie die het ingezonden tekenwerk van de aanvragers van een diploma beoordeelde. In 1823 blijkt de instelling nodig van een speciale bouwkunde-commissie, waarin T. F. Suys, tot hij in 1825 naar Brussel vertrekt, zitting heeft. Hij wordt hierin opgevolgd door J. de Greef, die deze plaats bezet tot zijn overlijden in 1834. In 1837 wordt in zijn plaats benoemd Zeger Reijers uit Den Haag, die tot de opheffing van de Vierde Klasse in 1851, deze functie waarneemt.² In 1835 wordt J. D. Zoicher benoemd tot

* Het betreft hier een bijdrage vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De auteur was tot 1984 verbonden aan de kunsthistorische afdeling van deze dienst.

Bij het schrijven van dit artikel is gebruik gemaakt van de volgende bronnen: Archief Koninklijke Academie van Wetenschappen, Archief Vierde Klasse, beide in het Rijksarchief voor de Provincie Noord-Holland en Archief Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten Amsterdam, in het Gemeente-archief Amsterdam (PA 681), waarin – naast de verzoeken en brieven van kandidaat-tekenonderwijzers van 1839-1865 – niet veel werd gevonden met betrekking tot de commissie tot de getuigschriften en haar samenstelling vóór 1840. M.b.t. de in dit artikel genoemde commissieleden vindt men nadere bijzonderheden in Bijlage IV.

1 Algemeen Rijksarchief, Den Haag, Tweede Afd. Min. van Binnenlandse Zaken 1813-1864, inv. nr. 4028.

2 In 1853 wordt de taak van de getuigschriftencommissie overgenomen door de Raad van bestuur van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten.

lid van de Vierde Klasse maar niet in de sectie Bouwkunde. In 1839 wordt hij echter wel samen met Zeger Reijers en D. D. Büchler als leden van de getuig-schrijft-commissie afgevaardigd om met een dergelijke commissie uit de Raad van bestuur van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te beraadslagen. Hij neemt in 1848 zijn ontslag uit deze commissie en wordt opgevolgd door I. Warnsinck, architect en secretaris van de in 1842 opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, waarvan D. D. Büchler voorzitter, C. W. M. Klijn, commissaris van Publieke Werken te Amsterdam vice-voorzitter, en de initiatiefnemer, lid van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten, J. van Straaten, penningmeester was.³

Bij artikel 11 van genoemd Koninklijk Besluit kreeg de Vierde Klasse opdracht tot het ontwerpen van een reglement voor de op te richten Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, waarvan zij sedert 1820 van rechtswege ook lid was.⁴ Samen met deze academie kreeg zij nu ook tot taak het verstrekken van diploma's tot het geven van tekenonderwijs.

Getuig-schrijften

Vóór 1817 was een getuig-schrijft in het algemeen een verklaring, die gebruikt kon worden ter introductie bijvoorbeeld bij sollicitaties of voor studiedoeleinden, waarin melding werd gemaakt van een bepaald verblijf aan een instelling of van een gevolgde cursus, waarbij de betrokkene zich bepaalde kennis of vaardigheden had eigen gemaakt. Met de inwerkingtreding van het Koninklijk Besluit van 13 april 1817, nr. 22 (bijlage I) krijgt het getuig-schrijft de strekking van *verplicht bewijs van bekwaamheid*, zonder welk het niet mogelijk zal zijn tekenonderwijs te geven.

Dit Koninklijk Besluit, dat het kunstonderwijs regelt en eigenlijk al een indeling maakt in hoger, middelbaar en lager tekenonderwijs, stelt ook tegelijkertijd een bewijs van bekwaamheid tot het geven van dat onderwijs verplicht. Het voorziet in de oprichting van *tekenscholen* in alle steden van het Rijk, 'wier geringe bevolking dit niet verhindert' – hetgeen neerkwam op tenminste 6.000 inwoners – met het doel jeugd en handwerksman te onderwijzen in de gronden der tekenkunst, bijzonder in die van het tekenen van het mensbeeld, en in de grondregels van de bouwkunde. Daarnaast ordonneert het de stichting van *tekenacademies* in de grotere steden – met meer dan 14.000 inwoners –, waar dit onderwijs zich verder zou moeten uitstrekken tot het tekenen naar het naakt levend model of naar de in pleister afgegoten beelden der Antieken en tot vollediger onderwijs in de bouwkunde en in de grondbeginselen der doorzichtkunde. Ten slotte voorziet het in de instelling van twee Koninklijke Academies, een in Antwerpen en een in Amsterdam, waar

'eene, zoo veel mogelijk volledige academie van schilder-, beeldhouw-, bouw- en graveerkunde (zal) bestaan onder den naam van koninklijke academie der beeldende kunsten'.

In artikel 3 van het Koninklijk Besluit wordt gesteld: *Niemand zal als teekenmeester door eenig stadsbestuur mogen aangesteld worden, dan die voorzien is van een getuig-schrijft zijner bekwaamheden, hiertoe aan hem door de 4e klasse van het koninklijk Nederlandsch instituut van Wetenschappen, letterkunde en schoone kunsten, of door eene der koninklijke academies van beeldende kunsten, uit te reiken, nadat zijne proeven van kunstvermogen als voldoende zullen erkend zijn.*

Vanaf de inwerkingtreding van dit Besluit waren de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen en de Raad van Bestuur van de beide Koninklijke Academies dus de enige instanties die gerechtigd waren tot het afgeven van een dergelijk verplicht diploma, waartoe het uiteraard noodzakelijk was, proeven van de betrokkenen te beoordelen. Aanvankelijk besloot men dit te doen op ingezonden werkstukken, hetgeen hier en daar al spoedig tot moeilijkheden aanleiding gaf, bijvoorbeeld omdat men het niet altijd zeker achtte dat het ingezonden werk afkomstig was van een en dezelfde persoon. Zowel de Vierde Klasse als de Koninklijke Academie te Amsterdam werden overstromd met aanvragen om een dergelijk diploma. Beide instellingen werkten bij het verstrekken van getuig-schrijften los van elkaar en zowel voor de aanvragers als voor de beoordelaars was duidelijkheid nog ver te zoeken.⁵

In 1818 werd in een vergadering van de Vierde Klasse gediscussieerd over de ontstane situatie en over de beste manier van handelen in de toekomst. Een speciale commissie ter beoordeling van de ingezonden proeven wordt ingesteld, de 'Commissie tot de Getuig-schrijften', en men gaat over tot de maatregel, van een stadsbestuur of andere autoriteit een verklaring van

3 Deze Maatschappij was in zekere zin de opvolgster van de in 1819 opgerichte Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde, waarvan J. van Straaten eveneens de stimulator was en waarvan het bestuur werd gevormd door C. Apostool, J. de Greef, J. Noordendorp, Z. Reijers, J. van Straaten en J. D. Zocher, J. de Vos Wzn., J. Valk en J. J. Vollenhoven. Omstreeks 1830, met de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden, werd deze Maatschappij opgeheven.

4 Gepubliceerd in het Provinciaal Blad voor Noord-Holland, nr. 17.

5 De Koninklijke Academie te Antwerpen, die in haar tweede constellatie dateert uit het midden van de 18e eeuw, bleef als vandoors getuig-schrijften afgeven aan leerlingen, die aan deze academie hadden gestudeerd en waarin vermeld wordt het aantal cursusjaren, de verschillende richtingen en de eventueel behaalde prijzen. Antwerpen bracht hierin, ook na 1817, geen verandering. Een dergelijke verklaring van haar academie gold ook als brevet van bekwaamheid tot het geven van tekenonderwijs.

Getuigschrift.

De Vierde Klasse van het Koninklijk Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, en de Raad van Bestuur der Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten, te AMSTERDAM;

Gelet hebbende op het verzoek van
te ten einde, naar aanleiding van Art. 3 van ZIJNER MAJESTEITS Besluit van 13 April 1817, N. 22, een **GETUIGSCHRIFT** van **BEKWAAMHEID** te erlangen, tot het geven van Onderwijs;

Gezien de proeven door den Verzoeker ten dien einde overgelegd;

Gehoord het rapport door de expresselijk daartoe benoemde Commissie, wegens het door den Verzoeker afgelegde Examen, uitgebragt;

Verleenen mits dezen een **GETUIGSCHRIFT** van **BEKWAAMHEID** aan

Afgegeven te Amsterdam, den

18

Naam: DE VIERDE KLASSE VAN HET KONINKLIJK NEDERLANDSCHE
INSTITUUT van Wetenschappen, Letterkunde en
Schoone Kunsten voorzitter.

Naam: DEN RAAD VAN BESTUUR DER KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN BEELDENDE KUNSTEN voorzitter.

SECRETARIS

SECRETARIS

Afb. 1. Model van een getuigschrift tot bekwaamheid, zoals dat werd uitgegeven door de Vierde Klasse van het Koninklijk Nederlandsche Instituut van Wetenschappen en de Raad van Bestuur der Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam.

echtheid te eisen bij de proeven.⁶ Van een vaste terminologie is nog geen sprake; de termen die de bekwaamheden van de (adspirant)tekenonderwijzer aangeven, variëren zowel naar de kundigheden als naar het beoogde doel, hetgeen een soepelheid van toepassing mogelijk maakte, temeer daar er aanvragen binnen kwamen van tekenmeesters, die soms al lang als zodanig werkzaam waren en van wie de bekwaamheid vanzelfsprekend nogal uiteen liep.

In het algemeen kan men stellen dat degenen die in Amsterdam hun opleiding hadden genoten, hun bekwaamheden onderwierpen aan een beoordeling door een commissie uit de Raad van Bestuur van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten, terwijl degenen, die in den lande al les gaven aan tekenscholen of naar een dergelijke betrekking wilden solliciteren, zich wendden tot de Vierde Klasse.

In oktober 1822 wordt *T. F. Suys* benoemd tot lid in de commissie voor de getuigschriften en in 1823 – omdat daaraan in de commissie behoefte blijkt – als speciaal deskundige ter beoordeling van het bouwkundig tekenwerk. Als Suys in 1825 naar Brussel vertrekt wordt in zijn plaats *J. de Greef* benoemd als deskundige voor de bouwkunde.⁷

Beoordeling van de proeve van bekwaamheid

Het duurt nog wel enige jaren voordat er in het land duidelijkheid bestaat over de eisen, waaraan de in te leveren proeven moeten voldoen en legio zijn de ge-

⁶ Notulen Vierde Klasse I, verg. aug. 1817-aug. 1818, 43, 48, 52 en 55.

⁷ Notulen Vierde Kl. III, verg. 21 nov. 1825.

Afb. 2. Tieleman Franciscus Suys (1783-1861). Lithografie door Schubert naar een in 1848 door Navez geschilderd portret (foto Rijksmuseumstichting, Amsterdam).

vraagde inlichtingen hierover. Regels of criteria zijn niet te vinden. Het ingezonden tekenwerk moet sterk afhankelijk geweest zijn van de beoordeling en de persoonlijke smaak van de betreffende commissieleden. De bouwdeskundige in deze commissie had duidelijk een gezaghebbende functie – bijna een monopolie – zoals ook wel blijkt uit de houding van De Greef.⁸ Een duidelijk beeld wordt echter niet verkregen en met name de stadsbesturen verschuilen zich, wanneer dat voor hen gunstig uitkomt, graag en gemakkelijk achter onwetendheid. In sommige gevallen wordt door de aanvrager bij beide instanties een verzoek ingediend; in andere gevallen tracht men ook, na weigering van een diploma door het ene, bij het andere instituut succes te hebben. In 1830 komt er een nadere regeling omtrent de afgifte van getuigschriften die wat meer helderheid schept en een soepeler toepassing mogelijk maakt. Dit blijkt uit de navolgende voorbeelden.

Soms komt het tot een uitzonderlijke oplossing zoals in het geval van de gebroeders J. J. Th. en G. H. Grauss te Middelburg, die in 1834 met algemene stemmen door de Commissie tot de Getuigschriften waren

afgewezen op hun ingezonden proefstukken. Zij beklagen zich echter over het feit dat men hun tekeningen heeft beoordeeld als afkomstig van één persoon. Zij hadden een diploma aangevraagd als tekenmeester in de bouwkunde aan de academie te Middelburg. Aangezien Middelburg echter een tekenschool heeft en geen academie en de bedoelde betrekking slechts een salaris van *f* 100, – blijkt op te brengen, krijgen zij een collectief getuigschrift om hen die post te laten behouden (G. H. Grauss was stadsarchitect van Middelburg). Ook in het geval van J. Th. Barbiers, wiens werk als onvoldoende wordt beoordeeld, is de commissie soepel. Omdat hij de zoon is van Pieter Barbiers en een betrekking als tekenonderwijzer in een kleine plaats een grote verlichting zou betekenen in diens gezin, krijgt J. Th. zijn certificaat als 'tekenonderwijzer, ook in de beginselen der bouw- en doorzigtkunde'.⁹

In september 1830 wordt er tussen de raad van bestuur van de Koninklijke Academie en de Vierde Klasse gecorrespondeerd over de wenselijkheid van wederkerige berichtgeving betreffende afgegeven of geweigerde bewijzen van bekwaamheid.¹⁰ Men is het snel met elkaar eens en het voorstel wordt onverwijld in praktijk gebracht. Tot 1840 toe bleef men echter, zonder onderling overleg vooraf, los van elkaar diploma's afgeven of weigeren.

In 1835 wordt J. D. Zocher benoemd tot lid van de Vierde Klasse. Met de vervulling van de plaats in de speciale sectie Bouwkunde, ontstaan door het overlijden van J. de Greef in 1834, wordt besloten nog enkele maanden te wachten. Velen wensen M. G. Tetar van Elven op die plaats. Van de vijf personen die hiervoor worden voorgedragen, M. G. Tetar van Elven, D. D. Büchler, C. Alewijn en B. C. Huydecoper, allen uit Amsterdam en Zeger Reijers uit Den Haag, wordt de laatste tenslotte in het voorjaar van 1837 als nieuw lid voor de sectie Bouwkunde gekozen.¹¹ Een moeilijkheid, die steeds weer blijkt, is dat Zocher in Haarlem en Reijers in Den Haag woont, waardoor het in de praktijk vaak bezwaarlijk is hun mening tijdig over ingezonden bouwkundig tekenwerk te vernemen. Op aandringen van Zocher worden deze proefstukken voortaan toch, zowel aan hem als aan Reijers voorgelegd.¹²

8 Zie bij Personalia (bijlage IV) De Greef.

9 Notulen Vierde Kl. III, verg. mei 1834.

10 Notulen Vierde Kl. III, verg. 29 nov. 1830.

11 Zowel Zocher als Reijers hadden, evenals De Greef, hun opleiding als pensionnaires of kwekelingen van het Rijk gehad in het buitenland en waren gevormd naar de klassieke principes van Parijs en Rome.

12 Notulen Vierde Kl. IV, verg. 12 maart 1838.

In 1839 doet het lid van de getuigschriftencommissie D. D. Büchler een voorstel tot een nadere verordening, waarbij onderscheid gemaakt zou moeten worden tussen getuigschriften voor degenen die alleen les in het hand- en bouwkundig tekenen zullen geven en degenen die onderwijs in de *bouwkunst* zullen doceren. Voor deze laatsten acht hij een persoonlijk examen noodzakelijk.¹³ Zijn voorstel gaat naar Zocher en Reijers, die in hun rapport hierop het plan van Büchler onderschrijven. Voor het afnemen van de voorgestelde examens willen zij echter aan de sectie Bouwkunde van de Klasse twee deskundigen zien toegevoegd, omdat door de afscheiding van de zuidelijke gewesten, deze sectie al zo klein geworden is, terwijl de leden hiervan (zij bedoelen zichzelf) ook nog buiten Amsterdam woonachtig zijn. Zij maken van deze gelegenheid tevens gebruik om aan te dringen op het houden van avond- in plaats van middagvergaderingen. Daarnaast doen Zocher en Reijers in hun rapport de suggestie om naar gelang van de onderscheiden bekwaamheden van de tekenonderwijzers, getuigschriften in drie rangen uit te geven¹⁴ en stellen zij voor de examens ook voor stadsarchitecten verplicht te stellen, die naar hun mening, zonder behoorlijk getuigschrift, geen aanstelling zouden moeten krijgen, waarmee Büchler het niet eens blijkt te zijn.¹⁵ Algemeen is de Klasse van oordeel dat men zelf over voldoende deskundige leden beschikt en dat men er geen personen van buitenaf bij moet betrekken. Wél zou men de raad van bestuur van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten kunnen vragen enkele leden af te vaardigen om gezamenlijk over deze kwestie van gedachten te wisselen.

De commissie van 1840-1851 en nieuw reglement

Aan de Commissie tot de Getuigschriften, J. D. Zocher, Z. Reijers en D. D. Büchler, wordt nu opdracht gegeven contact op te nemen met de Koninklijke Academie, die hiertoe ook een commissie van drie benoemt, bestaande uit J. W. Pieneman, J. A. Kruseman en M. G. Tetar van Elven. De gezamenlijke commissies zullen onder voorzitterschap staan van J. D. Zocher.¹⁶ Weer wordt een commissie ingesteld, nu tot het ontwerpen van een nieuw reglement voor het afgeven van getuigschriften, gevormd door D. D. Büchler en de secretaris van de Vierde Klasse J. de Vos.¹⁷ Al binnen veertien dagen is Büchler klaar met het ontwerp dat aan Zocher en Reijers wordt voorgelegd.

Uit de reacties van de raad van bestuur van de Koninklijke Academie met betrekking tot het rapport Zocher/Reijers blijkt, dat ook deze zich niet kan verenigen met het voorstel om in de verschillende vakken getuigschriften in drie rangen uit te geven.¹⁸ In het algemeen zijn Vierde Klasse en Koninklijke Academie

Afb. 3. Jan David Zocher (1791-1870). Lithografie door C. Hamburger (foto Rijksmuseumstichting, Amsterdam).

het echter spoedig eens over het nieuwe reglement,¹⁹ dat op 14 december 1839 gepubliceerd wordt in de *Nederlandsche Staatscourant* (bijlage II). Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Zocher en Reijers een minder belangrijke rol hebben gespeeld in het accoord over het nieuwe reglement. In de vergadering van de Vierde Klasse van 16 december 1839 wordt aan Zocher en Reijers mededeling gedaan over de bereikte overeenstemming en besloten het nieuwe reglement

13 Notulen Vierde Kl. IV, verg. 11 maart 1839 en Portefeuille Voorstellen nr. 12.

14 Rapporten Vierde Kl. NW 32.

15 Betreffende de verplichting van een examen voor stadsarchitecten merkt hij op, dat daar een nieuw Koninklijk Besluit voor nodig zou zijn, omdat noch de Koninklijke Academie noch de Vierde Klasse 'zig meerder regt kan aanmatigen dan aan hun is verleend bij het Koninklijk Besluit van 1817'.

16 Notulen Vierde Kl. IV, verg. 12 aug. 1839.

Notulen Vierde Kl. V, verg. 26 mei 1845.

17 Notulen Vierde Kl. IV, verg. 22 april 1839; Jacob de Vos, secretaris sedert 1816.

18 *Missives van Particulieren IV*, nr. 5 en Notulen verg. 18 nov. 1839.

19 Notulen Vierde Kl. IV, verg. 2 dec. 1839.

door te geven ter publikatie in de dagbladen. De examens zullen twee maal per jaar worden afgenomen, namelijk op de tweede maandag in januari en de tweede maandag in juni. Op 3 januari 1840 wordt voor de eerste maal een dergelijk persoonlijk examen voor de gezamenlijke Commissie tot de Getuigschriften te Amsterdam afgenomen.²⁰

Een jaar later gaat er toch een brief van de Vierde Klasse naar de Minister van Binnenlandse Zaken met het verzoek om in het nieuwe reglement de bepaling op te nemen dat ook stadsarchitecten zich aan een examen voor de Commissie zullen moeten onderwerpen. Uit het antwoord van de minister blijkt echter dat deze bedenkingen heeft betreffende het op deze manier afgeven van getuigschriften en tot het uitoefenen van de post van stadsarchitect.²¹ Hij belooft echter een en ander in overweging te zullen nemen en de Vierde Klasse alsnog te zullen berichten. Men laat nu verder aan de minister over welke veranderingen hij in het reglement wil aanbrengen.

Examens ter verkrijging van een getuigschrift

De persoonlijke examens – die inmiddels doorgaan – brengen voor velen moeilijkheden met zich mee. Voor tekenonderwijzers uit de provincie was het vaak een zeer hoge en bijna onmogelijke belasting. Naast (hoge) reis- en verblijfkosten was het grote tijdverlies een bezwaar.²²

In april 1845 beraadslaagt de getuigschriftencommissie over het verzoek van de tekenonderwijzer Sax uit Venlo, die om een diploma heeft verzocht. Zijn ingezonden werk wordt echter niet gunstig beoordeeld. Zijn aanbeveling, een verklaring van tevredenheid over zijn werk van het Venlose stadsbestuur, in aanmerking nemend en zijn omstandigheden – zijn gezondheidstoestand laat een reis naar Amsterdam niet toe – kan hij wat de Vierde Klasse betreft zijn getuigschrift wel krijgen. Men wil in dit geval wel enige toegankelijkheid betrachten als de Raad van bestuur van de Koninklijke Academie het daarmee eens is. Deze blijft echter bezwaar houden. De Vierde Klasse – die kennelijk wat toegeeflijker oordeelt, spreekt de hoop uit dat nadere voorstellen ten opzichte van de getuigschriften van dien aard zullen zijn dat Sax uit de moeilijkheden waarin hij zich bevindt, kan worden gered.

Op de tekenschool te Zierikzee zijn onderwijzers werkzaam, die het verplichte diploma niet bezitten. De Minister van Binnenlandse Zaken, die belast is met de controle hierop, heeft al pogingen aangewend om hen tot een examen te krijgen maar heeft van een van hen een brief ontvangen waarin deze zijn beklag doet over de ‘cavaliere handelwijze der Examinatoren’, waaraan hij, na een vruchteloze poging, zich niet opnieuw wenst te onderwerpen. Naar aanleiding hiervan

vraagt de minister inlichtingen over het gebeurde.²³ De Minister van Binnenlandse Zaken bepleit nu om – althans in bijzondere gevallen – het onderzoek naar de capaciteiten van de tekenonderwijzers enigszins te vergemakkelijken en minder kostbaar te maken.²⁴ Hoe tijdrovend en als kostbaar dergelijke reizen in die tijd werden ondervonden wordt ook geïllustreerd door het feit dat bijvoorbeeld Zeger Reijers, die in Den Haag woonde, in januari 1848 een lijst voorlegt van kosten die hij ten behoeve van de Commissie voor de Getuigschriften heeft gemaakt als examiner. Zocher heeft vooral de moeilijke tijd van ’s avonds vergaderen als last ondervonden. In juli 1849 wordt dan het besluit genomen om aan de getuigschriftencommissie een presentiegeld toe te kennen. Zocher is er dan al geen lid meer van; hij heeft in mei 1848 bedankt en hoewel men hem graag voor deze functie had willen behouden, blijft hij bij zijn besluit. In zijn plaats komt nu het op 6 mei 1848 aangetreden nieuwe lid, later ook secretaris der Vierde Klasse, *Is. Warnsinck*.

Waarschijnlijk zowel in verband met de bezwaren van onderwijzerszijde als die van de gemeenten, die zich voor het probleem gesteld zien aan te dringen op een getuigschrift van hun onderwijzers, die soms al jaren als zodanig werkzaam zijn en die nu een examen moeten gaan afleggen in Amsterdam, blijkt men in verschillende gevallen voor te geven, niet op de hoogte te zijn geweest van de gestelde eisen. Men krijgt de indruk dat de tegenwerking van de stadsbesturen hier en daar niet gering is geweest. In vele steden had een stadsarchitect, die niet het verplichte tekendiploma had, het lesgeven aan de tekenschool in zijn ambtelijke instructie staan! Op deze wijze had men zich tot dan toe vaak aan de verplichting, genoemd in het artikel 3 van het K.B. van 1817, kunnen onttrekken. Wilde men de betreffende gemeente en haar architect niet choqueren, dan kon men moeilijk diens kundigheden op bouwkundig (teken)gebied in twijfel trekken! In verband hiermee komt bij de Vierde Klasse een brief binnen van de raad van bestuur van de Koninklijke Academie ten geleide van een rapport betreffende de getuigschriften met de wens, te komen tot een *nieuw Koninklijk Besluit*, gegrond op dat van 1817.²⁵

Men dringt er op aan dat de grootst mogelijke openbaarheid moet worden gegeven aan de eisen vast-

20 Notulen Vierde Kl. IV, verg. 13 en 24 jan. 1840.

21 Notulen Vierde Kl. IV, verg. 4 oktober 1841 en brief Min. van Binnenlandse Zaken d.d. 24 september 1841 nr. 192, 5e afd.

22 Notulen Vierde Kl. V, verg. 14 april 1845.

23 Notulen Vierde Kl. V, verg. 14 april, 28 april en 26 mei 1845.

24 Vierde Kl. Bijlagen III; Vierde Kl. Missives Particulieren IV, nr. 86, brief Min. van Binnenlandse Zaken d.d. 16 april, 5e afd./134.

25 Notulen Vierde Kl. V, verg. 9 juni 1845.

Afb. 4. Isaac Warnsinck (1811-1857). Geknipt silhouet door E. Kiers-Haanen uit 1837 (foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage).

gelegd in het artikel 3 van het betreffende Koninklijke Besluit van 1817, *zodat geen onwetendheid van de kant van de stadsbesturen of van de kandidaten kan worden voorgewend* en dat ook het reglement van 1839 – *voor zover het in overeenstemming met dit besluit zou worden gevonden* – algemeen bekend zal worden gemaakt. Tenslotte dat alle tekenmeesters die door de stadsbesturen al zijn aangesteld vóór de dagtekening van dit besluit, ook zonder getuigschrift voort zullen kunnen gaan met het geven van onderwijs, zonder daartoe bemoeilijkt te zullen worden.

Met dit voorstel kunnen de leden van de Vierde Klasse zich verenigen. Desgevraagd antwoordt de minister²⁶ dat bedenkingen van verschillende aard verhinderen een nieuw Besluit te nemen, omdat het

naar zijn mening steeds van belang blijft; om aan het bepaalde in artikel 3 de hand te houden, zoals tot dusver is gebeurd, heeft hij aan de gouverneurs van de provincies een schrijven gericht met aanmaning tot een strikte naleving van dat artikel en hen tevens uitgenodigd de gemeenten hieraan te herinneren. Daarnaast heeft hij aan de gouverneurs in welks provincies afwijkingen zijn gevonden, te kennen gegeven, dat in die afwijkingen voornamelijk zal worden berust; mochten er nieuwe onregelmatigheden voorkomen dan zal hij niet aarzelen in overweging te nemen wat er zal moeten gebeuren! Mocht dat een algemene maatregel zijn, dan zal de Klasse hiertoe geraadpleegd worden. Het is dus duidelijk dat de Minister van Binnenlandse Zaken de zaak rustig opneemt en voornamelijk niet van plan is er meer aan te doen dan tot dusver is gebeurd. Een nieuw Koninklijk Besluit komt er niet.

Reeds in 1829²⁷ was er een Koninklijk Besluit uitgevaardigd tot strekking van een meer doelmatige inrichting van het tekenonderwijs, dat zich op veel scholen te uitsluitend met de 'schone' kunsten bezig hield met verwaarlozing van de 'nuttige'. Omstreeks het midden van de 19e eeuw gaat zich dit tekort, mede door de ontwikkeling van de techniek, bijzonder doen voelen. Meermalen blijkt namelijk dat leerlingen van tekenscholen in de praktijk een groot gebrek aan inzicht vertonen op het gebied van werktuigkunde en techniek. Veel tekenscholen trachten dit te verhelpen door een meer technisch-ambachtelijke richting uit te gaan, vaak door fusie met een reeds bestaande industrie- of ambachtsschool. Ook de commissie tot de getuigschriften past zich nu soms aan. Wanneer in maart 1848 K. A. A. Steinigeweg een getuigschrift vraagt als onderwijzer in de bouwkunde in verband met het feit dat hij naar Java gaat, wordt dit hem verleend met de bemerking, dat het diploma hem wordt verleend, *voornamelijk tot het geven van onderwijs in de constructieleer*.²⁸

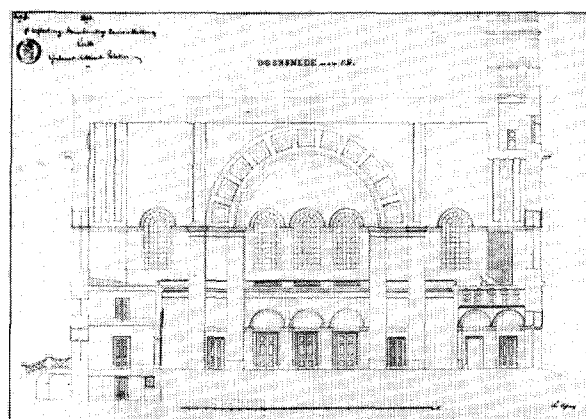
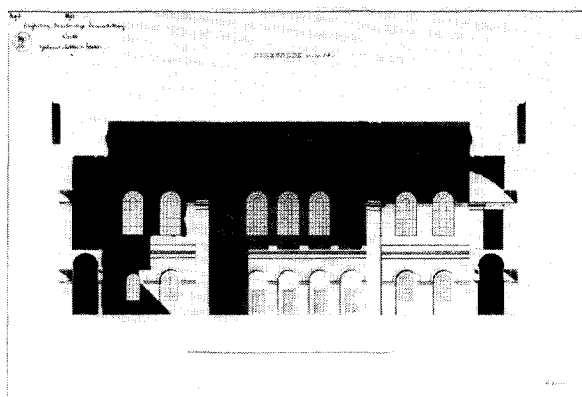
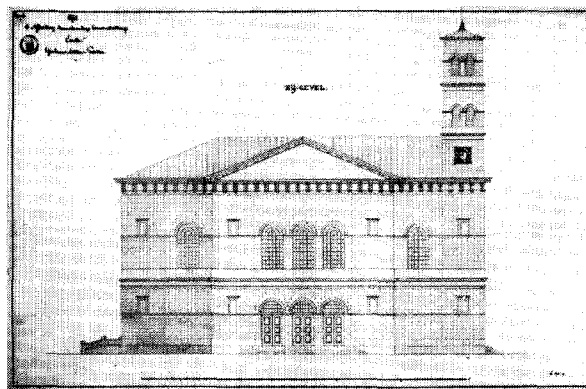
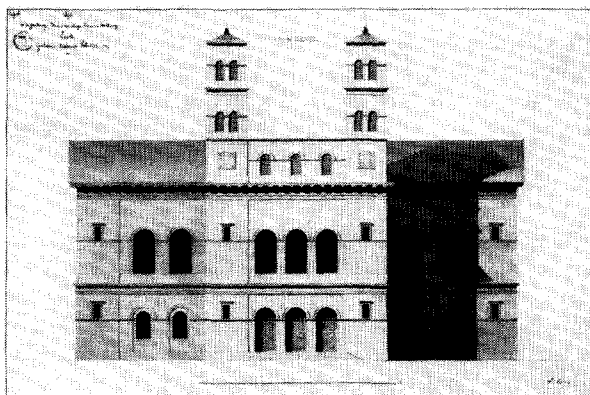
Voor het hoger technisch onderwijs was inmiddels te Delft in 1843 een Koninklijke Academie voor Civiele Ingenieurs opgericht ter vervanging van de Militair-Technische School. In Amsterdam voelt men de opkomst van Delft als bezwaarlijk voor de bouwkunst. Er is nu enige strijd om de hegemonie; kan het technisch onderwijs het mogelijk in belangrijkheid winnen van dat in de bouwkunst? Om meer bekendheid te geven aan haar werkzaamheden besluit de Vierde Klasse deze te publiceren in de Staatscourant.²⁹

26 Notulen Vierde Kl. V, verg. 18 aug. 1845, brief Min. van Binnenlandse Zaken d.d. 11 aug. 1845, 5e afd./157.

27 Koninklijk Besluit d.d. 10 oktober 1829.

28 Vierde Kl. Rapporten V, nr. 55.

29 Een dergelijke publicatie is in de Staatscourant niet te vinden. Notulen Vierde Kl. V, verg. 26 febr. 1849.

Afb. 5. Ontwerptekening voor een Gereformeerde kerk, door Gerlachus Ribbius Pelletier, waarschijnlijk een examenopgave, gemaakt 'naar het programma van 20 juni 1842'. Vijf bladen met plattegronden, gevelaanzichten en doorsneden (foto Rijksdienst Monumentenzorg, Zeist).

De hervorming van 1851

Als na 1851 het Koninklijk Instituut van Wetenschappen een hervorming ondergaat en wordt tot Koninklijke Academie van Wetenschappen ter Bevordering van de Wis- en Natuurkunde (waaraan in 1855 taal-, letter-, geschiedkundige en wijsgerige wetenschappen worden toegevoegd) keren de schone kunsten – ondanks protesten van diverse zijden – hierin niet meer terug. De Minister van Binnenlandse Zaken, die in 1851 stringente bezuinigingen invoert, acht de schone kunsten voldoende vertegenwoordigd in de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten. Ook de adviseerende taak van de Vierde Klasse wordt door de Koninklijke Academie te Amsterdam overgenomen.

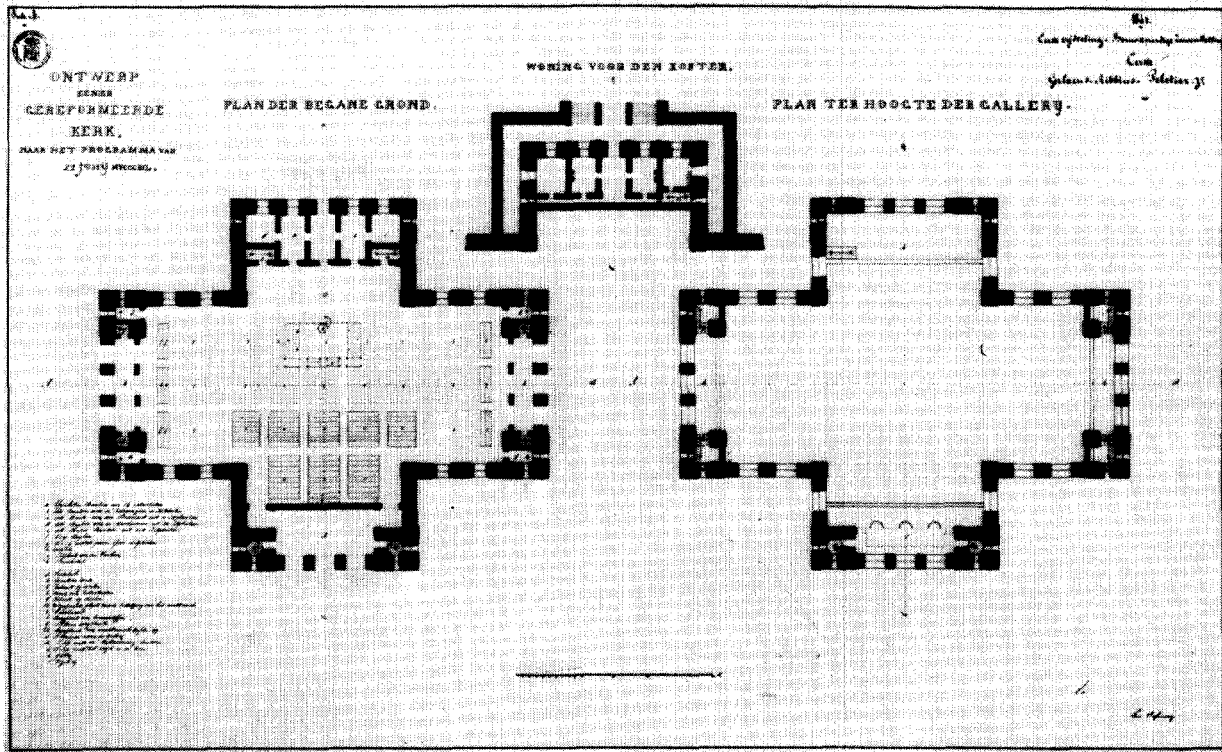
Op 29 december 1851 wordt in de laatste vergadering van de Vierde Klasse aan H. M. Tetar van Elven

plechtig het diploma uitgereikt als 'onderwijzer aan een teekenacademie in de burgerlijke bouwkunst, het ornament en de doorzichtkunde'. Hij is dan al tweede onderwijzer aan de ornamentklasse van de Koninklijke Academie te Amsterdam en krijgt zijn getuigschrift 'met vertrouwen en zonder voorafgaand examen', getekend door de laatste secretaris van de gezamenlijke Commissie tot de Getuigschriften, M. G. Tetar van Elven.

Een tijdvak is daarmee afgesloten. Van grote betekenis is evenwel de lijst van namen van degenen aan wie een getuigschrift is uitgereikt. Zij vormt een belangrijke nieuwe bron voor de kennis van het bouwen in de eerste helft en het midden van de 19e eeuw (Bijlage III).

Summary

By Royal Decree of 13 April 1817 it was stipulated that henceforth an official certificate was required for the instruction in drawing. To get hold of such a cer-

tificate the candidate art master had to pass a proficiency test, which was judged by a committee set up for this purpose from the Fourth Form of the Royal Institute in Amsterdam or from the Royal Academy for Plastic Arts in the same town. After 1840 both institutions do the judging together and after the suppression of the Royal Institute the task is continued up to 1865 by the Royal Academy.

This article goes into the procedure of issuing the certificates, and tells something about the examiners and the applicants for a qualification as far as it concerns certificates for architectural drawing.

Relevant texts are given in four Appendixes. The text of the Royal Decree is given in Appendix I and an abstract of the regulations in Appendix II. Of special importance is the list of names of the candidate art masters, see Appendix III. It supplies new basic material for the study of the early-19th-century world of architects. One is further struck by the fact that on the committee of judgement there were several distinguished persons. The personalia of the most important members (Büchler, de Greef, Reijers, Suys, Warnsinck and Zocher) are given in Appendix IV.

BIJLAGE I

Tekst Koninklijk Besluit 13 April 1817, no. 22*

13 Apr. Besluit, vaststellende verschillende punten, ten einde te voorzien in de behoeften van het onderwijs der beeldende kunsten (Bijv. IV, 257).

Wij Willem, enz.

Hebben, op voordragt van onzen commissaris-generaal voor het onderwijs en voor de kunsten en wetenschappen, van 7 Maart 1817, nr. 105, en, ten einde te voorzien in de behoeften van het onderwijs der beeldende kunsten, goedgevonden en verstaan de navolgende punten vast te stellen:

Teekenscholen

Art. 1. Er zullen zoo veel mogelijk, in alle de steden van het rijk, wier geringe bevolking dit niet verhindert, teekenscholen zijn, ten oogmerk hebbende, om, niet alleen de jeugd, maar ook den handwerksman, onderwijs te doen genieten in de gronden der teeken-

* Vergelijk latere K.B.'s van 8 jan. 1820, bijvoegsel IX, 521 en van oktober 1829, no. 82, die hierop aansluiten.

kunst, bijzonder in die van het teekenen van het menschbeeld, en in de grondregelen der bouwkunde.

Art. 2. Het voormeld onderwijs zal, zoo veel doenlijk, gratis worden gegeven in eenig stads-lokaal, door eenen van stadswege daartoe aan te stellen teekenmeester, op eene behoorlijke jaarwedde.

Art. 3. Niemand zal als teekenmeester, ingevolge het vorig artikel, door eenig stadsbestuur mogen aangesteld worden, dan die voorzien is van een getuigschrift zijner bekwaamheden, hiertoe aan hem door de 4de klasse van het koninklijk Nederlandsch instituut van Wetenschappen, letterkunde en schoone kunsten, of door eene der koninklijke akademiën van beeldende kunsten, uit te reiken, nadat zijne proeven van kunstvermogen als voldoende zullen erkend zijn.

Art. 4. De stedelijke regeringen zullen de zorg en het toezigt over dit onderwijs op zich nemen en uitgenoodigd worden, om hetzelve aan te moedigen; ten welken einde zij van wege het gouvernement zullen in staat gesteld worden, om jaarlijks aan den meestgevorderden leerling op hunne teekenschool een prijs uit te deelen, bestaande in eene zilveren medaille en een getuigschrift.

Teeken-akademiën

Art. 5. In de grootere steden des rijks, zal dit onderwijs eenigszins uitgebreid worden, voor zoo verre zulks aldaar nog geen plaats heeft, en zich uitstrekken tot het teekenen naar het naakt levend model, of naar de in pleister afgegotene beelden der antieken, tot het vollediger onderwijs in de bouwkunde, gelijk ook in de gronden der meet- en doorzichtkunde.

Art. 6. In de steden, alwaar reeds inrigtingen bestaan, of, ten gevolge van het vorig artikel zullen worden opgericht tot het geven van vollediger onderwijs in de beeldende kunsten, zal, tot aanmoediging derzelve, door het gouvernement een zeker aantal zilveren of zilver vergulde medailles jaarlijks verleend worden, om als prijzen aan de meest verdienstelijke leerlingen te worden uitgereikt.

Art. 7. Ten behoeve van elke der inrigtingen voor het onderwijs der schoone kunsten, in de steden Brussel en Brugge bestaande, zal van rijkswege eene jaarlijksche subsidie worden verleend van *f* 2.000, — ieder; in te gaan met den eersten Mei aanstaande.

Koninklijke akademiën van beeldende kunsten

Art. 8. In Amsterdam en Antwerpen zal eene, zoo veel mogelijk volledige academie van schilder-, beeldhouw-, bouw- en graveerkunde bestaan, onder den naam van koninklijke academie der beeldende kunsten.

Art. 9. Ten dien einde zal aan de thans bestaande stedelijke academie der schoone kunsten te Antwerpen, te rekenen van den 1 Mei des jaars, eene jaarlijksche

subsidie uit 'srijks kas worden verstrekt van *f* 4.000, —; zullende de overige onkosten derzelve stedelijk blijven.

Art. 10. Het tegenwoordig reglement der voorz. akademie zal, overeenkomstig het voorsz. oogmerk, omgewerkt en aan de goedkeuring des konings onderworpen worden.

Art. 11. De vierde klasse van het koninklijk Nederlandsch instituut van wetenschappen, letterkunde en schoone kunsten, zal een ontwerp van reglement voor eene volledige te Amsterdam opgerigten academie van schilder-, beeldhouw-, bouw-, en graveerkunst opmaken, en aan den commissaris-generaal voor het onderwijs en voor de kunsten en wetenschappen inzenden.

Art. 12. De commissaris-generaal voornoemd, zal het voormelde ontwerp stellen in handen der stedelijke regering van Amsterdam, derzelve consideratiën en advies daarop inneemen, en vervolgens hetzelve aan de goedkeuring des konings onderwerpen.

Art. 13. Zoodra de inrigting der voormelde academie van stadswege eenen aanvang zal nemen, zal aan dezelve mede eene jaarlijksche subsidie van *f* 4.000, — uit 'srijks kas worden verstrekt, terwijl de overige kosten eveneens stedelijk zullen gevonden worden.

Art. 14. Behalve de in art. 4, 6, 9 en 13 vermelde medailles en subsidiën, zullen van 'srijkswege aan elke der akademiën van beeldende kunsten te Amsterdam en Antwerpen verbonden zijn twee lands pensioenen van *f* 1.200, — ieder, welke zullen toegelegd worden aan diegene der leerlingen aan dezelve, welke aldaar, ten minste gedurende één jaar, onderwijs genoten en den hoogsten prijs zullen behaald hebben, ten einde hunne studiën in eene der beeldende kunsten in Italië verder voort te zetten en te voltooien.

Naar deze prijzen, zal om de twee jaren kunnen gedongen en het pensioen gedurende vier jaren kunnen genoten worden; doch zal het laatste half jaar niet worden uitbetaald vóór de terugkomst van den gepensioneerden kunstenaar in het rijk.

Tentoonstelling

Art. 15. Ook zal eene of meerdere premiën uitgelooft worden, voor het best of de bestgekeurde voortbrengsels der beeldende kunsten, door levende Nederlandsche meesters vervaardigd, waarvan jaarlijks eene algemeene tentoonstelling zal plaats hebben in eene der groote steden van het rijk.

Onze commissaris-generaal enz.

Gegeven te Amsterdam, den 13 April des jaars 1817, het vierde onzer regering.

(Get.) Willem.

Van wege den koning.

(Get.) A. R. Falck.

BIJLAGE II

Uittreksel uit het reglement voor de afgifte van getuigschriften

uit de Ned. Staatscourant nr. 296, d.d. 14 december 1839. (ook verschenen in o.a. de Leidsche Courant)

'De ondergeteekenden, secretarissen van de Vierde Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van den raad van bestuur der Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, brengen mits deze, namens de klasse en den raad voormeld, ter kennis van belanghebbenden het volgend uittreksel uit het bij de klasse en den raad voormeld gearresteerde reglement ten opzichte der af te geven getuigschriften aan onderwijzers op de teekenscholen en teekenacademiën in overeenstemming met het Koninklijk Besluit van 13 april 1817, nr. 22.

Art. 1. Tot het bekomen van getuigschriften van bekwaamheid voor onderwijzers aan teekenscholen en teekenacademiën, voorschreven bij Koninklijk Besluit van 13 April 1817, no. 22, zullen zich de belanghebbenden vervoegen aan de Vierde Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten of aan de Raad van Bestuur der Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, daarbij overleggen de proeven van het werk in die vakken, waarvoor zij een getuigschrift verlangen; zullende die proeven moeten aanduiden, de bekwaamheid tot het geven van onderwijs in de gronden der teekenkunst, bijzonder in die van het teekenen van het menschbeeld en in de grondregelen der bouwkunde voor de teekenscholen;

en voor de teeken-akademiën, in dezelfde vakken proeven van bekwaamheid in het teekenen naar naakt levend model, of naar de in pleister afgegotene beelden der antieken, alsmede in het vollediger onderwijs in de bouwkunde, gelijk ook in de gronden der meet- en doorzigtkunde.

Deze proeven moeten vergezeld gaan van een certificaat van het gemeentebestuur hunner woonplaats of andere bevoegde autoriteit inhoudende dat de teekeningen door den verzoeker zelve zijn vervaardigd.

Hierna zullen zij zich moeten onderwerpen aan het afleggen van een examina voor eene daartoe benoemde commissie, ingeval de ingezonden proeven voorlopig goedgekeurd worden; in het tegenovergesteld geval worden dezelve met een afwijzend antwoord aan den aanvrager teruggezonden.

Art. 2. *De examens zullen tweemaal 's-jaars en wel op den tweeden Maandag in de maanden January en Juny, des namiddags ten één ure, in een daartoe aan te wijzen lokaal, worden afgenomen.*

De in het vorig artikel genoemde aanvraag en inzen-

ding der proeve moet ten minste vier weken voor het te houden examen plaatshebben.

Art. 3. De commissie etc.

Art. 7. De getuigschriften zullen inhouden het vak tot welk onderwijs de houder bekwaam geoordeeld als: voor de teekenscholen.

1e. Tot het onderwijs in de gronden der teekenkunst, bijzonder in het teekenen van het menschbeeld

2e. Tot het onderwijs in de grondregelen der bouwkunde en

voor de teeken-academiën

3e. Tot het onderwijs in het teekenen van het naakt levend model of naar de in pleister afgegotene beelden der antieken

4e. Tot het vollediger onderwijs in de bouwkunde en

5e. Tot het onderwijs in de gronden der meet- en doorzigtkunde.

Art. 8. De inhoud van dit reglement zal zoveel noodig openlijk bekend gemaakt worden, teneinde zich de belanghebbenden daarnaar te kunnen gedragen.

Amsterdam, 9 november 1839

J. de Vos Wz

Secretaris van de Vierde Klasse voornoemd

J. de Vries

Secretaris van den Raad voornoemd.

BIJLAGE III

Naamlijst van (aspirant-) tekenonderwijzers aan wie getuigschriften zijn afgegeven

Hoewel in de aanvang wel van iedere tekenonderwijzer een zekere kennis verwacht werd van het bouwkundig (na)tekenen, leek het van belang uit de archieven van de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut en van de Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, de (aspirant-)tekenonderwijzers te noteren met een speciale vermelding betreffende het onderwijs in de bouwkunde. Hun namen volgen hier in alfabetische volgorde. De lijst is zover mogelijk volledig.

A. Getuigschriften afgegeven door de Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten in de periode 1825 tot 1840

Hamer, P. J., Alkmaar, september 1838.

Kemp, P. v. d., Nijmegen, maart 1830.

Koeslag, E. J., 's-Gravenhage, december 1837, is tekenmeester in de bouwkunde aan de Haagse tekenacademie.

- Kramer, H., 's-Gravenhage, december 1837, is eveneens tekenmeester in de bouwkunde aan de Haagse tekenacademie.
- Moer, A. v. d., december 1825. De Raad van Bestuur van de Kon. Academie vraagt op 5 mei 1825 advies over dit uit te reiken diploma aan T. F. Suys, die in Brussel is. Van der Moer wil een verklaring dat hij twee jaar bouwkundige lessen aan de Kon. Academie heeft gevolgd in verband met zijn sollicitatie naar de post van stadsbouwmeester te Groningen. Op het gunstig antwoord van Suys krijgt hij een certificaat van 'onderwijzer in de Bouwkunde op een *teekenschool of academie*'.
- Saraber, E., 's-Gravenhage, december 1837, Saraber is dan al tekenmeester in de Bouwkunde aan de Haagse *tekenacademie*.
- Springer, H., Amsterdam, juni 1835, krijgt een verklaring dat hij zowel in de hoedanigheid van hulponderwijzer als in die van waarnemend directeur in het vak der bouwkunde van 1829-1835 heeft gefungeerd aan de Kon. Ac. v. B.K. te Amsterdam met ijver en getrouwheid en alleszins tot genoegen van de Raad van Bestuur.
- Straaten, J. van, Amsterdam. In een brief van 20 juni 1826 komt aan de Administrateur van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen J. van Straaten voor alsmede staande op de nominatie om de vacante post van directeur Bouwkunde (waarvoor J. de Greef heeft bedankt wegens drukke werkzaamheden) te vervullen.
- Togt, G. v. d., Amsterdam, juni 1826. Ook Van der Togt komt in bovengenoemde brief voor als kandidaat voor deze post. Hij is dan al onderwijzer in de mathesis en perspectief aan de Amsterdamse academie en assistent van de directeur Bouwkunde.
- Welzing Konijnenburg, A., komt in dezelfde brief voor als in aanmerking komend voor de post van directeur Bouwkunde aan de Kon. Academie. Hij was toen reeds als architect werkzaam geweest in Utrecht en Nijmegen.
- Hoewel deze aanbeveling aan de Administrateur van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen geen getuig-schrift is, zou men hierin toch wel een verklaring kunnen zien van bekwaamheid.
- Welzing Konijnenburg, J., Amsterdam, vraagt in 1825 bij zijn inzending van enkele bouwtekeningen slechts een certificaat voor het bouwkundig tekenonderwijs. De Vierde Klasse houdt hem voor een kundig architect maar hij krijgt niet het gewenste certificaat.
- B. Getuig-schriften afgegeven door de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut in de periode van 1817 tot 1840*
- Barbiers, P. Jr., Zaltbommel, sept. 1823, cert. leermeester aan een tekenschool, ook voor de bouwkunde en perspectief.
- Barbiers, P., Bzn, Haarlem, nov. 1817, onderwijzer perspectief en architectuur.
- Barbiers, J. Th., Amsterdam, mei 1834, cert. tekenonderwijzer ook in de *beginselen* der bouw- en doorzichtigkonde aan een school.
- Bouwmeester, L. den, Delft, 1832, certificaat bouwkunde.
- Braakenburg, E., Haarlem, oct. 1822, certificaat onderwijzer op de bouwkundige school te Haarlem.
- Braakman, A., Rotterdam, maart 1835, cert. onderwijzer op een tekenschool ook in de bouw- en doorzichtigkonde.
- Coo(c)ke, W., Rotterdam, oct. 1826, cert. onderwijzer op een tekenschool ook in de *beginselen* der bouw- en doorzichtigkonde.
- Craner, J., 's-Gravenhage, die alle rangen van het teken- en bouwkundig onderwijs aan de Koninklijke Academie gevolgd heeft en met de hoogste prijs is onderscheiden heeft aan de koning geschreven om een passende werkkring. De Kon. Academie bericht aan de Vierde Klasse dat door hen een getuig-schrift van bekwaamheid als stedelijk architect is afgegeven (1834). In 1841 in welk jaar hij hoofdonderwijzer Bouwkunde aan de Haagse Academie wordt, krijgt hij van de gezamenlijke Commissie tot de Getuig-schriften op aanvraag een cert. als onderwijzer bouwkunde aan een *academie*.
- Grauss, G. H. en J. J. Th., Middelburg, 1834, collectief getuig-schrift (zie afb. 1 op pag. 5).
- Helmich, F., Schiedam, mei 1826, cert. onderwijzer in de *beginselen* der bouwkunde aan een tekenschool.
- Hoevenaar, C. W., Utrecht, maart 1835, verzoekt getuig-schrift ook voor bouw- en doorzichtigkonde maar omdat hij daarvan geen proeven heeft ingezonden krijgt hij een certificaat als 'onderwijzer' in de tekenkunst aan een tekenschool.
- Houthuyzen, P. G., Leiden, april 1839, getuig-schrift tot het geven van mathematisch en bouwkundig onderwijs. Is dan al enkele jaren als zodanig werkzaam bij het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix te Leiden.
- Hoorn, J., Amersfoort, 1818, cert. onderwijzer tekenkunde, perspectief en bouwkunde.
- Itz, G. N., 's-Hertogenbosch, 1831 (zie tekst bij J. de Greef).

- Kempe Valk, R. van, Rotterdam, maart 1820, cert. leermeester bouwkunde.
- Klinkert, H., Zwolle, juli 1838, cert. onderwijzer bouwkunde.
- Koning, L. J. de, Jr., Dordrecht, 1835, gewoon certificaat van onderwijzer op een tekenschool. Hij dong naar de post van onderwijzer in het handtekenen naar gedrukte voorbeelden op de bouwkundige school te Dordrecht, kon geen bewijzen van enige bouwkundige kennis overleggen 'genoeg om anderen daarin te onderwijzen', waarna de getuigschriftencommissie besluit tot dit algemene diploma.
- Kram(m), C., Utrecht, sept. 1826, cert. onderwijzer in de Bouwkunde te Utrecht.
- Laverman, J., Leiden, vraagt evenals P. G. Houthuyzen en J. W. Schaap getuigschrift tot het geven van mathematisch en bouwkundig onderwijs. Is dan al als zodanig werkzaam bij het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix te Leiden (1839).
- Lois, J. J., Arnhem, jan. 1827, cert. onderwijzer op een tekenschool ook in de *beginselen* der bouw- en doorzichtkunde.
- Loman, B., Deventer, verzoekt sept. 1837 een getuigschrift. Zijn proeven zijn zwak maar om hem niet in zijn loopbaan te benadelen krijgt hij een beperkt getuigschrift als onderwijzer in de *beginselen* der bouwkunst op een tekenschool.
- Meyboom, C., Assen, sept. 1825, cert. onderwijzer op een tekenschool ook voor bouwkunde en perspectief.
- Moll, W., Haarlem, nov. 1817, krijgt getuigschrift tekenonderwijzer, men aarzelt echter daaraan toe te voegen 'voor architectuur en perspectief'.
- Oort, H. van, Utrecht, april 1826, cert. onderwijzer op een tekenschool en in de beginselen der bouw- en doorzichtkunde.
- Plugger, J., Amsterdam, oct. 1826, cert. onderwijzer tekenschool en in de beginselen der bouw- en doorzichtkunde.
- Poll, G. Jasink, nov. 1826, cert. onderwijzer tekenschool en in de *beginselen* der bouw- en doorzichtkunde.
- Reijers, Zeger, 's-Gravenhage, oct. 1821; verzoekt en krijgt getuigschrift als onderwijzer in de bouwkunde, in verband met een sollicitatie als *hoofdonderwijzer* Bouwkunde aan de zojuist opgerichte Haagse Tekenacademie. Hij is dan al sinds 1819 stadsarchitect van Den Haag.
- Schaap, J. W., Leiden, april 1839, krijgt evenals Laverman en Houthuyzen op verzoek een getuigschrift tot het geven van mathematisch en bouwkundig onderwijs. Ook hij geeft dan al enkele jaren les bij het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix te Leiden.
- Schoorl, Dirk, juli 1827, vanwege zijn praktische opleiding bij Waterstaat krijgt hij een certificaat als onderwijzer aan een tekenschool, met de toevoeging dat zijn kennis zich hoofdzakelijk bepaalt tot het bouwkundige.
- Stuckie, N. J., Utrecht (of 's-Gravenhage?), jan. 1834 (met aanbeveling van C. Kram) krijgt cert. als onderwijzer op een tekenschool ook in het vak der bouwkunde.
- Tollenaar, L., Utrecht, jan. 1836 (aanbeveling C. Kram) wil in verband met de opengevallen betrekking van architect en tekenonderwijzer te Harderwijk een getuigschrift; krijgt zijn diploma.
- Uyttenbogaardt, A., febr. 1825, cert. tekenmeester, ook in de bouwkunde en perspectief.
- Verhaar, H. J., Zwolle, sept. 1838, cert. van bekwaamheid in het bouwkundig tekenen.
- Verhoeven, P. Rzn., 's-Gravenhage, febr. 1836; solliciteert evenals R. van Zoelen te Amsterdam en L. Tollenaar te Utrecht naar de betrekking van architect en tekenonderwijzer te Harderwijk. Hij heeft verschillende prijzen gewonnen aan de Haagse Academie en geeft daar les in de beginselen der bouwkunde. Verhoeven die een aanbeveling heeft van mr. N. W. Ardesch, sedert de oprichting in 1821 van de Haagse academie voorzitter van het bestuur van de afdeling Bouwkunde aldaar, die uit Harderwijk afkomstig is, krijgt het verlangde getuigschrift.
- Vincke, S., Bzn., Elburg, dec. 1826, cert. onderwijzer tekenschool in de beginselen der bouw- en doorzichtkunde.
- Visser, W. de, Rotterdam, mei 1826, cert. onderwijzer aan een tekenschool en in de beginselen der bouw- en doorzichtkunde.
- Voskuyl, P., Zwolle, mei 1823, cert. leermeester aan een tekenschool ook voor perspectief en bouwkunde.
- Zoelen, R. van, Amsterdam, febr. 1836, vraagt getuigschrift in verband met sollicitatie naar de post van architect en tekenonderwijzer te Harderwijk met introductie van M. G. Tetar van Elven. Hij ontvangt het verlangde certificaat.

C. Getuigschriften afgegeven door de gezamenlijke Commissie tot de Getuigschriften uit de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut en van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam in de periode 1840 tot en met 1851

Berends, H. C., Arnhem, vroeg reeds in 1839 certificaat aan bij de Koninklijke Academie; krijgt daarvan echter geen onbeperkt diploma; doet in

- 1841 nogmaals een poging; krijgt in juli 1843 een getuigschrift als onderwijzer bouwkunde aan een tekenschool.
- Broens, A., Amsterdam, april 1848, cert. onderwijzer aan een bouwkundige tekenschool.
- Brouwer, G., 's-Gravenhage, 1848, cert. 'onderwijzer Bouwkunde aan de Haagsche Teeken *Academie*'. Brouwer heeft dan al het een en ander gebouwd aan het Noordeinde en aan de Schenkweg, evenals de grote manège en vier kazernes in Den Haag.
- Burgsteeden, B. W. van, Amersfoort, 1847, cert. onderwijzer bouwkunde aan een school.
- (Bijleveldt, Harlingen, stadsarchitect van Harlingen, vroeg in 1842 een certificaat aan. Nadat hem de verplichting was kenbaar gemaakt een examen te ondergaan omdat de ingezonden proeven geen genoegzame bouwkundige kennis inhielden, meldde hij zich niet verder aan. Certificaat geweigerd.)
- Dam, A. W. van, 's-Gravenhage, kwekeling aan de Fundatie van Renswoude, gewezen pensionnair van het Rijk, krijgt na zijn studiereizen een volledig certificaat van bekwaamheid als onderwijzer aan een *academie* (febr. 1842).
- (Dekker, H., Rotterdam, cert. bouwkunde in 1848 afgewezen).
- Eberson, L. H., Arnhem, 1851, cert. onderwijzer op een tekenschool ook in de bouwkunde.
- Ehnle, A. F., 's-Gravenhage, 1843, get. schrift bouwkunde.
- Emmink, J., april 1848, cert. 'onderwijzer voor eene Bouwkundige Teekenschool'.
- Goor, W. C. van, Amsterdam, dec. 1850, cert. onderwijzer in de bouwkunst op een tekenschool.
- Hand, H., Amsterdam, jan. 1843, krijgt na gedaan examen cert. als onderwijzer aan een tekenschool in de grondbeginselen der Bouwkunst.
- Immink, L. J., Amsterdam, cert. onderwijzer Bouwkunde aan een school.
- Janse, L., Middelburg, cert. onderwijzer bouwkunde (1851).
- Janse, P., Middelburg 1849, getuigschrift onderwijzer bouwkunde aan een tekenschool.
- Janssen, P., Aalten, juli 1849, getuigschrift onderwijzer in de bouwkunde aan een tekenschool.
- Koenen, H. P., Eindhoven, 1847, cert. bouwkunde-onderwijzer aan een school.
- Lankelma, J. W., Amsterdam, 1848, cert. onderwijzer voor eene Bouwkundige Teekenschool.
- (Loeven, D., Gorinchem, voor examen bouwkunde in 1841 afgewezen).
- Metzelaar, J. F., Rotterdam, vraagt 1846 een getuigschrift aan als *architect*; moet cert. als bouwkundig onderwijzer ontvangen hebben; hij is namelijk reeds in 1839 werkzaam als onderwijzer Bouwkunde aan de Rotterdamse tekenacademie (zie Rott. Jaarboekje 1983, pag. 269-271).
- Muller, W. G. (ook Mulder), Delft krijgt als eerste na een persoonlijk examen voor de gezamenlijke Commissie tot de Getuigschriften op 13 januari 1840, een cert. als onderwijzer in de grondregels der bouwkunde.
- (Peelen-Dorland, J., Purmerend, cert. bouwkunde afgewezen, 1848).
- Reekers, J., Haarlem, nov. 1851, cert. onderwijzer in de bouwkunst.
- Ribbius Peletier, G., Zaltbommel, gaf zich in 1841 en 1842 op voor een examen bouwkunde. De eerste maal worden zijn proefstukken te weinig bevullend gevonden; de tweede maal heeft hij 'aan het opgegeven programma niet kunnen voldoen'. In januari 1843 echter krijgt hij na gedaan examen te Amsterdam het diploma als onderwijzer aan een tekenschool in de grondbeginselen der bouwkunst.
- (Roodenburg, A., 's-Gravenhage, hoofdonderwijzer in de bouwkunde aan de *Haagse academie* geeft verklaring van echtheid bij ingezonden werk van G. Brouwer in 1847 (*Wanneer heeft hij zelf zijn certificaat gekregen?*). Hij heeft zijn opleiding gehad aan deze academie; was prijswinnaar te klasse Bouwkunde van de gouden rijksmedaille in 1828. Architect te Den Haag. Hij werd niet gevonden bij de aanvragers van een certificaat van tekenonderwijzer.
- Scholten, W. A., Purmerend, 7 febr. 1842, 'Scholten, bereids als tijdelijk architect in Purmerend aangesteld in de verwachting dat hij het gevorderde getuigschrift van onderwijzer zou bekomen, wat te zwak in kennis van de bouwkunst, vooral in compositie bevonden, zodat hem is aangeraaden zich nog verder te oefenen'. In januari 1848 krijgt hij het verlangde diploma van onderwijzer bouwkunde aan een school.
- Schulte, A. G., (Schull?), 's-Hertogenbosch, 1849, cert. bouwkunde-onderwijzer aan een tekenschool.
- Steinigeweg, K. A. A., Amsterdam, 1848, getuigschrift tekenonderwijzer 'voornamelijk tot het geven van onderwijs in de constructieeler'.
- (Stroer, H., Amsterdam, deed tussen 1840 en 1843 drie maal poging tot het verkrijgen van een diploma, zonder resultaat).
- (Tas, Gebroeders L. en D. van der, Schiedam, in 1846 beiden afgewezen voor bouwkunde).
- Tetar van Elven, H. M., Amsterdam, krijgt in 1851 (als laatste, in samenwerking met de Vierde Klasse uitgegeven) getuigschrift als 'onderwij-

- zer aan eene teekenacademie in de burgerlijke bouwkunst, het ornament en de doorzigtkunde'.
- (Velde, . . . van de, Zierikzee, afgewezen voor bouwkunde, 1842).
- Ven, E. v. d., 's-Hertogenbosch, krijgt jan. 1849 diploma tekenonderwijzer in de figuur, nadat hij in 1846 voor de bouwkunde is afgewezen.
- Zemel, C., Amsterdam, krijgt 1841 diploma onderwijzer bouwkunde aan een school.

D. Getuigschriften, na de opheffing van de Vierde Klasse in 1851, afgegeven door de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam van 1851 tot 1865.
(zonder nadere aanduiding getuigschrift tekenonderwijzer bouwkunde aan een (teken)school)

- Amstel, J. van, Haarlem, maart 1855.
- Belmer, J. D., Zaltbommel, 1853, cert. tekenonderwijzer; 1857, toevoeging bouwkunde.
- Berg, W. D. van den, Nieuwveen (bij Alphen), 1859.
- Boekholts, L. B., Eindhoven, 1862.
- Bolsius, A. C., Eindhoven, 1864.
- Bolsius, 's-Hertogenbosch.
- Buyn, J., Amsterdam, 1854.
- Caners, H., Ravenstein Nbr., 1855, cert. onderwijzer in de figuur en bouwkunde aan een school.
- Couvée, M., Zierikzee, 1857.
- Cuypers, A. J. F., Breda, juli 1834 (stadsarchitect).
- Cuypers, A. J. F., Maastricht (zoon stadsarchitect Breda), 1863.
- Dirckx, H. G., Rozendaal, 1864.
- Dorenberg, G. W., Rozendaal, 1864.
- Dijck, J. A. van, Eindhoven, 1862.
- Gerretsen, J. A., Zutphen, 1860.
- Hart, J. J. F., Amsterdam, 1863.
- Heusden, J. W. van, Amsterdam, 1859.
- Kaakebeen, J. D., Haarlem, 1853.
- Klompers, J., 's-Hertogenbosch, 1863.
- Koenen, J., Eindhoven, 1858.
- Labriijn, J. K., 1858.
- Looisen, J. H., 's-Gravenhage, 1860, cert. onderwijzer bouwkunst aan een school; niettemin sedert 1859 leraar bouwkunde aan de Haagse Tekena-cademie.
- Mager, P., Purmerend, 1855.
- Margry, J. J. F., Harderwijk, 1857.
- Moleman, E. en H., 1862, krijgen beiden cert. onderwijzer bouwkunst aan een school.
- Nobbe, J. H., 's-Hertogenbosch, 1861.
- Peters, C., 's-Hertogenbosch, 1863.
- Pinsard, C., Boxmeer, 1865, cert. onderwijzer teken- en bouwkunst.
- Rinkes, J. J. G., Amsterdam, in 1863 cert. onderwij-

- zer ornament op een school, 1865 cert. onderwijzer bouwkunst aan een school.
- Roozeboom, J. H., Amsterdam, 1864.
- Schmidt Bouwmeester, J., Rotterdam, 1864.
- Sorge, C. L. van, Middelburg, 1862.
- Stoett, H. R., Leeuwarden, 1858.
- Timmer, H. P., Amsterdam, 1860.
- Vogel, H. P., 's-Gravenhage, 1861, cert. onderwijzer bouwkunst aan een school; desalniettemin hoofdleraar bouwkunde aan de Haagse academie 1860.
- Vormer, J. J., Schiedam, 1852.
- Vries, D. de, Amsterdam, 1863.

BIJLAGE IV

Personalia

Daniël David Büchler (geb. Amsterdam 1787, overl. Amsterdam 1871)

Koopman, tweede zoon van D. A. Büchler, die eind 18e eeuw naar Amsterdam kwam en daar in 1775 huwde. Daniël David trouwde in 1820 te Utrecht met Anna Elisabeth Geertruida van Haas. R. C. Hekker schrijft over hem in zijn artikel 'De Nederlandse Bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw' in *Bull. KNOB* 50 (1951), 1-28 op pag. 23: 'De Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen schreef een prijsvraag uit voor 'middelen' om de vaderlandse bouwkunst hoger op te voeren. Het in 1843 met goud bekroonde antwoord was van de kunstzinnige Amsterdamse assuradeur D. D. Büchler, destijds secretaris van de omstreeks 1830 opgeheven Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde. Naast de sobere protestantse kerkbouw en het gebrek aan natuursteen zag hij de nuchtere mercantiele aard van ons volk en het gebrek aan initiatief bij de overheid als oorzaak voor het uitblijven van fraaie gebouwen. Verbetering was volgens hem slechts mogelijk door een uitgebreide vakopleiding van staatswege, waarbij de architectuurgeschiedenis niet verwaarloosd mocht worden. Bovendien moest het beroep door goed betaalde betrekkingen op opdrachten begeerlijk gemaakt worden. De verouderde stedelijke keuren behoorden het veld te ruimen voor betere verordeningen, waarmee in te stellen schoonheidscommissies konden werken'.

In 1842 wordt D. D. Büchler tot voorzitter gekozen van de in januari van dat jaar opgerichte architectenvereniging 'Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst' die weer op initiatief van J. van Straaten was opgericht. C. W. M. Klijn, commissaris van Publieke Werken te Amsterdam werd hiervan vice-voorzitter;

secretaris de architect J. Warnsinck, en J. van Straaten penningmeester.

Met betrekking tot zijn activiteiten als lid van de getuigschriftencommissie van de Vierde Klasse volgen hier enkele bijzonderheden: In oktober 1840 hebben Zocher en Reijers een onderwerp voor een prijsvraag voor de bouwkunst opgegeven met de nodige omschrijving. Van Zocher is dat een zwemschool, van Reijers een kweekschool voor zeevarenden.

Ook Büchler is gevraagd een onderwerp op te geven maar hij is van mening dat 'hij eene prijs uitschrijven door het Instituut zoo geheel verschillend moest beschouwen als zijne gezegde Medeleden bij hunne opgaven schenen te doen, en dat, volgens hem *schoone kunsten meer dan nut of bruikbaarheid daarbij op den voorgrond moest* staan en derhalve een gebouw, dat volgens de eigene mening van den opgever, grotendeels van hout zou moeten gemaakt worden, niet te pas kon komen — dat hij van dat beginsel uitgaande, wel aan een Paleis, 't zij in eene Stad of op het Land gedacht had, maar nu minder nodig keurde zulks op te geven'. Na enkele vergaderingen legt Büchler, die van mening blijft verschillen over de nadruk van de aethetica boven het nuttige in de bouwkunst, zich ten slotte neer bij een prijsvraagonderwerp 'een school voor de Marine', dat door Reijers was voorgesteld. In 1844 wordt hij voorzitter van de Raad van Bestuur van de Vierde Klasse. In de zomer van 1846 geeft hij te kennen ontheven te willen worden van zijn taak als secretaris, die hij na het overlijden van J. de Vos in 1844 op zich had genomen.

Litt. *Bouwkundige Bijdragen* 1892, XII, art. Rieber, p. 25-26.

Jan de Greef (Dordrecht 1784-Amsterdam 1834)

Kreeg tekenonderwijs van M. Schouman, bouwkundig onderricht van zijn oom Jacobus van Dalen. Hij werd door Lodewijk Napoleon in staat gesteld als kwekeling van het Rijk naar Parijs en Rome te gaan. In 1817 opzichter der Gebouwen van het Zeewezen te Rotterdam; in 1820 stadsarchitect van Amsterdam. In 1824 wordt hem de opengevallen plaats van T. F. Suys als leraar bouwkunde aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten aangeboden. Hij weigert echter beleefd in verband met drukke werkzaamheden (PA 681, inv. nr. 65/120). De Greef blijkt ook lessen in teken- en bouwkunde gegeven te hebben aan de Koninklijke Genie- en Artillerieschool te Delft.

Van 1825 tot 1835 is hij in de Vierde Klasse degene die de bouwkundige tekeningen beoordeelt voor de getuigschriften aan tekenonderwijzers en heeft zo een wel zeer doorslaggevende positie. In 1828 werden de ingezonden proeftekeningen van P. J. Schouten uit Delft die een onderwijzerspost aan de nieuwe teken-school daar ambieerde, door De Greef als onvoldoende

de verklaard. Schouten krijgt de betrekking, waarvan hij al een concept-aanstelling heeft, hierdoor niet, hetgeen ook voor de stad Delft een teleurstelling betekent, omdat het heel moeilijk blijkt een goede onderwijzer in het bouwkundig tekenen te vinden (G.A. Delft, Notulen B. en W., 14 oct. 1828 en Notulen Vierde Kl. III, 125/130).

In 1830 en nogmaals in 1831 verzoekt G. N. Itz, mr. timmerman in Den Bosch om een getuigschrift van bekwaamheid in de bouwkunde. De Greef vindt dat de overgelegde tekeningen dezelfde gebreken vertonen als eerder opgezonden proeven. Maar P. Barbiers, leraar aan de Tekenschool te Den Bosch beveelt Itz, die daar al jaren als onderwijzer fungeert en van wie de stadsarchitect de beste getuigenissen geeft, aan. De vergadering Vierde Klasse vraagt zich nu af of het geven van een dergelijk getuigschrift nu alleen moet afhangen van één lid van de Vierde Klasse. Ofschoon de aanwezige leden minder ongunstig over het werk van Itz oordelen neemt men geen besluit dat strijdig is met het ingewonnen advies. Men vraagt De Greef om een meer gedetailleerd rapport ter staving van zijn afkeuring, maar C. Apostool vindt het beter dit mondeling te behandelen. Veertien dagen later (Notulen Vierde Kl. III, 31 oct. 1831) doet C. Apostool verslag over het gesprek met De Greef, die zoveel gebreken in de tekeningen heeft gevonden 'terwijl bovendien de verschillende plannen zonder eenigen goeden smaak waren tezaam gebracht' dat naar beider overtuiging een getuigschrift aan Itz moet worden geweigerd. *Hoewel de sectie Bouwkunde eigenlijk slechts uit één lid bestaat (!)*, hetgeen men wel als een bezwaar voelt, wordt toch besloten Itz het getuigschrift te weigeren zonder daarbij in bijzonderheden te treden. Wel wordt P. Barbiers meer omstandig uitleg gegeven van de gronden van de weigering. Maar P. Barbiers geeft het niet op voor Itz; (Notulen Vierde Kl. III, 259); hij verwondert zich over de aangeduide gebreken die toch ook bij andere, zelfs beroemde architecten voorkomen. Hij vraagt de Vierde Klasse zijn eerder ingediend voorstel vooral toch niet te vergeten, hetgeen voor kennisgeving wordt aangenomen. (Notulen Vierde Kl. III, 1832/259).

G. N. Itz, leerling stadstekenschool Den Bosch en winnaar van een prijs bouwkunde aan die school, later onderwijzer bouwkunde aldaar werd in 1831 aangesteld tot stadsarchitect en onderwijzer in de bouwkunde aan de stadsbouwkundige tekenschool te Dordrecht. Voor deze laatste functie had hij dus een getuigschrift van de Vierde Klasse of de Koninklijke Academie nodig.

In december 1831 beoordeelt Jan de Greef een aanvraag om een getuigschrift bouwkunde van L. den Bouwmeester uit Delft, die gepaard gaat met een introductie van B. Veth Jzn. De Greef oordeelt de stukken als 'bijna uitsluitend copyen van tekeningen van

anderen; voor het merendeel werktuigkundige voorwerpen en constructies, die, hoewel op zichzelf van waarde, minder geschikt zijn de schoone vormen en bouwkundige evenredigheden te ontwikkelen'. Hij meent ook 'het getuigenis van den architect B. Veth Jzn. minder afdoende te zijn daar diens vroeger ingezonden werk dezelfde gebreken vertoonde'. De vergadering oordeelt wat milder, mogelijk ook omdat men De Greef's visie niet als alleen doorslaggevend wil accepteren 'hoezeer aan het getuigenis van den heer De Greef niet getwijfeld mogt worden'. Den Bouwmeester krijgt wel zijn certificaat maar wordt tevens op de hoogte gesteld van het oordeel over zijn werk (Notulen Vierde Kl. III/255-257).

Voor een levensbericht J. de Greef, zie 11e Openbare Vergadering Vierde Klasse d.d. 7 december 1836.

Zeger Reijers Ottozn. (Arnhem 1790-Den Haag 1857)

Zoon van de Arnhemse stadsbouwmeester en leerling van zijn oom Viervant. Bezocht de Arnhemse stadstekenschool. Ging als koninklijk élève van Lodewijk Napoleon naar Parijs en Rome om daar, evenals Zocher en De Greef, architectuur te studeren. In 1813 civiel-ingenieur van het Departement Boven-IJssel. In dat zelfde jaar toezicht op de verbouwing door De Greef van het Paleis Soestdijk.

In 1819 stadsbouwmeester te Den Haag, waar hij diverse bouwwerken op zijn naam heeft staan, o.a. het gebouw van de Haagse Academie van Beeldende Kunsten (1839) waar hij van 1821 tot 1823 hoofdonderwijzer bouwkunde was. Van de oprichting af was hij lid van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam en van 1835 af lid van het Koninklijk Instituut van Britse architecten te Londen. In 1837 werd hij lid van de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen.

Tieleman Franciscus Suys (Oostende 1783-Munken bij Brugge 1861)

Studeerde aan de Brugse academie en aan de Ecole des Beaux Arts te Parijs bij Percier et Fontaine. Winnaar van diverse prijzen. Van 1813-1815 kwekeling van de Academie de France te Rome. Studeerde tot 1819 in Italië verder als kwekeling des konings (Willem I). Kreeg in Brussel opdracht tot het bouwen van een gedenkteken met betrekking tot de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden. Werde door de koning benoemd tot leraar aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Bouwde daar in die tijd aan de Singel de St. Catharinakerk (1820); restaureerde (samen met De Greef) de Lutherse kerk aldaar (1823-26) en in 1824 het westelijk portaal van de Utrechtse Dom. In 1825 werd hij benoemd tot architect des konings te Brussel met de opdracht het ten einde brengen van het koninklijk paleis aldaar, waar-

van de werkzaamheden waren begonnen onder Ch. van der Straeten. Na de afscheiding van België in 1835 werd hij leraar aan de kunstacademie te Brussel en architect van de nieuwe koning Leopold I. Hij is daarna toch ook nog voor Nederland werkzaam geweest en werd o.a. in diverse gevallen geraadpleegd door de Vierde Klasse.

Van zijn hand is het ontwerp van de Mozes en Aaronkerk te Amsterdam, 1838; van de Sint Theresiakerk aan het Westeinde te Den Haag, 1840, en van de Sint Anthoniuskerk aan de Nieuwe Groenmarkt te Haarlem, 1844.

Isaac Warnsinck (Amsterdam 1811-1857)

Architect Amsterdam. Zilveren eremedaille bouwkunde 'Hierdoor tot Hooger' Rotterdam. Leerling van J. de Greef; studie wiskunde. Bereisde Duitsland, Engeland en Frankrijk; bezocht in 1834 o.a. Parijs en Londen. Was samen met de architect J. van Geldt in Engeland om het gevangenisstelsel daar te bestuderen en daarover rapport uit te brengen. Kreeg in 1838 een prijs voor zijn ontwerp voor een beursgebouw te Amsterdam (niet uitgevoerd).

In 1842 secretaris van de nieuw opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, waarvan D. D. Büchler voorzitter, C. W. M. Klijn, commissaris van Publieke Werken Amsterdam vice-voorzitter, en J. van Straaten penningmeester was. In 1848 werd hij lid van de Vierde Klasse van het Koninklijk Inst. en lid van de getuigschriftencommissie als deskundige voor de bouwkunde. In 1850 (Notulen Vierde Kl. V, 308) maakt Warnsinck in die functie aanmerkingen op het reglement betreffende de getuigschriften en wel met betrekking tot de gestelde eisen, die naar zijn oordeel niet duidelijk genoeg zijn aangegeven om de examinandi op de hoogte daarvan te stellen. Er wordt bijvoorbeeld vermeld 'in de gronde der meet- en doorzigtkunde en de grondregels van de bouwkunde' maar niet tot hoever deze zich uitstrekken. Hij pleit voor een duidelijker omschrijving. De vergadering geeft de Raad van Bestuur van de Koninklijke Academie de bedenking hierover.

I. Warnsinck bouwde in 1840/41 'Lindenheuvel' te Overveen; hij maakte een ontwerp voor een kerk te Wilhelminadorp en voor de verbouwing van het Amsterdamse Aalmoezeniershuis tot Paleis van Justitie.

Litt. *Bouwkundige Bijdragen* XII, (1892), art. Rieber, p. 13, 27-28; R. C. Hekker 'De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw', *Bull. KNOB* 50 (1951), 21-28.

Jan David Zocher (Haarlem 1791-1870)

Zoon van de Haarlemse stadsarchitect J. D. Zocher. Ging als kwekeling in de bouwkunde van 1810-1814 naar Frankrijk en maakte studiereizen naar

Italië, Zwitserland en Engeland. Opvolger van zijn vader als architect van het park van het paleis Soestdijk. Legde zich meer toe op de tuinarchitectuur zoals blijkt uit de vele buitenplaatsen rond Haarlem, Den Haag en Leiden. Bouwde in Amsterdam 'de Beurs van Zocher' (neoclassicistisch, 1840-1842), dat gezien moet worden als zijn belangrijkste werk als architect.

Zocher werd in 1835 tot lid van de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut en in 1835 lid van het Britse Koninklijk Instituut van Architecten te Londen.

Hij was tevens lid van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam.

BOEKBESPREKINGEN

G. M. de Meyer en E. W. F. van den Elzen

De verstening van Deventer

Huizen en mensen in de 14e eeuw

Wolters-Noordhoff, Groningen 1982, 196 pp.; 25 cm;
ISBN 90-6243-028-7; f 38. —

Op 21 juli 1334 wordt Deventer door een ernstige stadsbrand getroffen. De brand breekt zes uur 's avonds uit en grijpt zo snel om zich heen dat vijf burgers door het vuur verrast worden en omkomen. In een paar uur tijd is de stad, die voor het grootste gedeelte uit houten, met stro of riet gedekte huizen zal hebben bestaan, voor meer dan de helft verwoest. Alle voorzorgsmaatregelen en voorschriften, vastgelegd in keuren konden de stad toch niet voor deze ramp behoeden. Pas dan blijkt het stadsbestuur serieuze zaak te maken met het bestrijden van de oorzaak van het altijd aanwezige brandgevaar.

Vanaf 1337 geeft de stad subsidie op het aanschaffen van harde dakbedekking door de Deventer burgers. De verleende subsidiebedragen worden vermeld in de jaarrekeningen van de Deventer Cameraars, met vermelding van de naam van de gesubsidieerde en de wijk waarin gebouwd wordt. Deventer is dan verdeeld in acht wijken, op de Berg en Noordenberg na, alle genoemd naar de belangrijkste straat: Polstraat, Waterstraat, Engestraat, Bisschopstraat, Overstraat en Assenstraat. In 1360 wordt naast de daktegel ook het gebruik van baksteen gesubsidieerd. Naast het subsidiebedrag worden dan ook de aangeschafte hoeveelheden daktegel- en baksteen vermeld. Het laatste jaar waaruit nog daktegel en baksteensubsidies bekend zijn is 1425, de jaarrekening uit 1426 is weliswaar verloren gegaan, maar in latere jaren komen de subsidielijsten niet meer in de Cameraarsrekeningen voor.

Deze jaarlijks terugkerende lijsten met gegevens over het bouwen in Deventer vormen de basis voor de studie van de auteurs, G. M. de Meyer en E. W. F. van den Elzen, waarvan het boek *De verstening van Deventer* het resultaat is. Om de grote hoeveelheid informatie statistisch te kunnen verwerken hebben zij gebruik gemaakt van een computer, bij mijn weten een unicum in de geschiedeniswetenschap.

Doel van de studie is een beeld te schetsen van een kleine eeuw Deventer bouwgeschiedenis en te onderzoeken of er significante verschillen bestaan tussen de bouw in wel en niet door de brand getroffen wijken, tussen arme en rijke wijken, tussen wijken met veel ruimte voor nieuwbouw en wijken die nauwelijks nog ruimte hebben. Tevens hebben de auteurs geprobeerd het bouwen in Deventer in een breder perspectief te plaatsen: wat is de invloed van de economische situatie, het voorkomen van pestepidemieën en oorlogen op het animo om huizen te bouwen, te verstenen of te verbeteren. Het grote belang van de studie is mijns inziens, dat een beeld gegeven wordt van de verstening in een Oostnederlandse stad; zijn wij redelijk geïnformeerd over de ontwikkeling van woonhuizen in steden als Dordrecht en Amsterdam, het bleef een open vraag of de in het Westen gesignaleerde tendenzen ook voor de Oostnederlandse steden golden, die vaak eerder tot bloei kwamen dan de Hollandse.

Wat betreft de versteningsgeschiedenis over de gehele stad vinden de auteurs een duidelijke correlatie tussen het inflatiepercentage en het gebruik van daktegels: in tijden met een sterke inflatie, die kon oplopen tot meer dan 140%, stijgt de afname van daktegels sterk. Duidelijke correlaties tussen veldtochten en pestepidemieën enerzijds en de bouwproductie anderzijds worden door de auteurs niet gevonden. Wel opmerkelijk is de verandering van de gemiddelde verhouding tussen het baksteengebruik en het dagtegelgebruik per post na 1360. Terwijl het baksteengebruik geleidelijk toeneemt, neemt het verwerkte aantal daktegels af. Auteurs concluderen op grond hiervan dat het Deventer woonhuis in de bestudeerde periode een relatief kleiner grondoppervlak gaat beslaan en tegelijkertijd hoger wordt. En deze, mijns inziens al te simpele conclusie is symptomatisch voor de zwakke bouwkundige kant van de studie. Hoewel het onderzoek zich concentreert op feitenmateriaal dat betrekking heeft op de ontwikkeling van het middeleeuwse woonhuis, ontbreekt elke duidelijk geformuleerde theorie die als basis voor de studie zou kunnen dienen. Ik kan me toch voorstellen dat de algemeen aanvaarde visie op de ontwikkeling van het stadswonhuis,

waarin eerst het dak, vervolgens de zijmuren, dan de achtergevel en tenslotte de voorgevel worden versteend, als leidraad voor de analyse van de gevonden correlatie zou zijn gebruikt. Dat het stadswoonhuis zich juist in deze periode ook in de hoogte ontwikkelt lijkt me eveneens algemeen aanvaard, maar dat een toename van het baksteengebruik daar ook direct op wijst is zeker niet noodzakelijk. De extra hoeveelheid baksteen kan net zo goed zijn gebruikt voor de bouw van dikkere muren of een stenen achtergevel, terwijl men eerder zal hebben volstaan met het bouwen van stenen zijmuren.

Bij hun analyse van de bouwproductie in de verschillende wijken vinden de auteurs duidelijke verbanden: door de brand getroffen wijken onderscheiden zich van niet getroffen wijken door een hoger daktegelgebruik in de herbouwperiode vlak na de brand, rijke wijken krijgen hun grote daken en wijken met nog ruimte voor nieuwbouw worden aantoonbaar uitgebreid. Een interessant fenomeen is het bouwen van huurhuisjes door rijke burgers voor hun minder bedeelde medeburgers, vaak in andere wijken dan die waarin zij zelf wonen. Toch wekt ook dit hoofdstuk de indruk dat de auteurs willekeurig allerlei verbanden hebben proberen te leggen tussen variabelen en alleen wanneer zij een duidelijke correlatie vonden hebben zij hiervoor een verklaring gezocht. Het resultaat is vaak een wat fragmentarisch beeld.

Ook aan de interpretatie van de verschillende bouwkundige termen wijden de auteurs een hoofdstuk, een essentieel onderdeel als het gaat om de ruimtelijke consequenties van de gebruikte hoeveelheden bouw materiaal. Zoals al eerder aangetoond is de verwerkte hoeveelheid baksteen daarvoor een te onbetrouwbare indicator, te veel factoren spelen een rol om op grond van een bepaalde hoeveelheid baksteen tot een bepaalde huisgrootte te komen. De hoeveelheid gebruikt dakmateriaal biedt wat dat betreft meer perspectief, reden dat ik daar extra aandacht aan wil besteden.

In het middeleeuwse Nederland zijn twee soorten gebakken dakbedekking gangbaar: de platte daktegels die vooral in het westen en zuiden van het land gebruikt zijn, en de holle/bolle pannen die in de IJsselstreek en Groningen voorkomen. In Deventer is in de archiefstukken sprake van 'lateres tecti' en na 1360 van 'decstenen'. Wat zijn decstenen? De keuze is beperkt tot twee mogelijkheden: daktegels of pannen. Auteurs geven bij hun analyse blijk van een totaal gebrek aan materiaalkennis en komen dan ook tot de verkeerde conclusie: decstenen zouden daktegels zijn, dat zijn ze niet, het zijn pannen. Kern van hun betoog is dat de dakpannen in het begin van de 14e eeuw nog van een inferieure kwaliteit zouden zijn; ze moeten nog met cement worden aangesmeerd om een dicht

dak te verkrijgen, zodat ze niet zouden kunnen concurreren met de kwalitatief betere daktegels. Pas in de 15e eeuw zouden ze zo zijn verbeterd dat ze de daktegel verdringen. Dit is in strijd met de feiten, dakpannen worden op het dak gemetseld, dit is inherent aan het systeem, een pannendak zonder het gebruik van metselspecie is technisch onmogelijk. Het resultaat is een goed wind- en regendicht dak. Het gewicht is nagenoeg gelijk aan dat van een tegeldak zodat de keuze tussen daktegels of pannen louter zal zijn gebaseerd op traditie en de beschikbare know-how van de steenbakker. De door de auteurs gesuggereerde ontwikkeling kan dus nooit hebben plaatsgevonden. Ook is hun analyse erg slordig; zo laten zij in 1384 een Arnhemse steenbakker naar Zutphen gaan om daar panvormen te bekijken (p. 25), maar beweren later met stelligheid dat de pan in Zutphen pas in 1429 (!) voor het eerst voorkomt (p. 28). Voor 1429 is er in Zutphen slechts sprake van decsteen, een indicatie te meer dat hieronder pan moet worden verstaan. Aangezien er minder pannen nodig zijn om één vierkante meter grondoppervlak te overdekken dan daktegels, betekent dit, dat alle berekeningen van de auteurs over de grootte van de huizen en de grootte van de stad fout zijn. Ik heb de term daktegel in mijn betoog tot nu toe maar laten staan om niet af te wijken van de in het boek gehanteerde terminologie.

Tenslotte geeft het boek een schat aan informatie over allerlei facetten van het dagelijkse leven in het middeleeuwse Deventer, op historisch gebied zijn de auteurs duidelijk beter thuis dan op het bouwtechnische. Al met al toch een zeer belangwekkende studie, ondanks zijn onvolkomenheden.

W. BLOEMINK

augustus 1983

Tien boeken over Nederlandse kastelen

Het is interessant een aantal boeken over Nederlandse kastelen, dat de laatste jaren is verschenen, eens naast elkaar te leggen. De keuze van deze boeken, deels monografieën, deels verzamelbundels per provincie, is min of meer willekeurig en werd mede bepaald door de bereidheid van de uitgevers om een exemplaar ter recensie beschikbaar te stellen. Alvorens deze tien boeken afzonderlijk te bespreken, wil ik graag enige algemene opmerkingen maken die op vrijwel alle uitgaven betrekking hebben.

De boeken lopen in kwaliteit nogal uiteen. Dit heeft onder meer te maken met het doel waarvoor zij werden uitgegeven. De snel groeiende populariteit van het onderwerp brengt het gevaar van een zeker hobbyisme met zich mee. Uitgevers, die maar al te graag op zo'n ontwikkeling inspelen, zouden zich niet moeten beperken tot het onderzoeken van de afzetmogelijkheden

van hun produkt, maar zich meer moeten realiseren dat zij mede verantwoordelijk zijn voor de inhoud en vormgeving ervan. Vooral bij boeken van een zelfde serie is het verschil in kwaliteit opvallend. Een uitgever, die het manuscript van zijn auteur inhoudelijk niet voldoende kan beoordelen, zou er goed aan doen een deskundige redacteur in de arm te nemen, maar ik vrees dat dit om redenen van tijd en geld niet vaak gebeurt.

Boeken over kastelen kunnen gemakkelijk een opsomming worden van de vele bewoners en eigenaars, wat de leesbaarheid vaak niet ten goede komt. Ook de beschrijving van een gebouw en het memoreren van de vele episoden in de bouwgeschiedenis zijn niet altijd even boeiende lectuur. Bij dergelijke publikaties spelen vooral de illustraties een belangrijke rol. Helaas is er op dit onderdeel heel wat aan te merken.

Voor onze kennis van verdwenen of veranderde gebouwen zijn wij voor een groot deel afhankelijk van oude tekeningen, prenten, kaarten en foto's. De kwaliteit van de reproducties laat wel eens te wensen over. Ook blijken sommige tekeningen niet in hun geheel gereproduceerd te zijn zonder dat dit is vermeld. Vooral aan de bijschriften mankeert nogal wat. Het aantal onvolledige of onjuiste bijschriften is niet te tellen. Het is een steeds terugkerende ergernis wanneer de elementaire gegevens bij een afbeelding ontbreken: de naam van de tekenaar, graveur, fotograaf enz., de techniek, de datering (eventueel bij benadering) en de bewaarplaats van het origineel. De vaak gebruikte, onjuiste benaming 'kopergravure' voor 'ets' is nog te vergeven, maar de benaming 'prent' of 'kopergravure' wanneer het om een tekening gaat, is ronduit fout. Het is altijd nog beter geen techniek te noemen dan een verkeerde. Behalve de bijschriften bij de illustraties is ook de annotatie van de tekst dikwijls slordig en onnauwkeurig. In sommige boeken ontbreekt zelfs iedere bronvermelding, terwijl deze evenmin uit de tekst is af te leiden. Soms valt via een omweg op te maken dat geput is uit bestaande literatuur (welke?) of uit een huisarchief waarvan we ook niet weten waar dat wordt bewaard.

Citaten zijn dikwijls niet als zodanig herkenbaar, iets wat toch gemakkelijk door middel van cursivering of aanhalingstekens is aan te geven. Het komt vaak voor dat de gewone tekst ineens overgaat in Oudnederlands. Een bronvermelding voor dit citaat, want dat blijkt het te zijn, ontbreekt meestal, terwijl uit de context evenmin de exacte herkomst valt op te maken.

Zo zijn er nog veel meer onvolkomenheden te noemen, maar het heeft geen zin die verder op te sommen. De meest opvallende van deze onvolkomenheden komen hieronder bij de afzonderlijk besproken boeken aan de orde.

Laat ik beginnen met de boeken die de kastelen van een bepaalde provincie tot onderwerp hebben. Dit zijn drie delen van een reeks die Uitgeverij Elmar in Delft heeft uitgebracht over de provincies Zeeland, Noord-Holland en Noord-Brabant. Een deel over de kastelen van Gelderland is in voorbereiding. De kastelen in Noord-Brabant zijn ook het onderwerp geweest van een catalogus bij een tentoonstelling in het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch. Een vergelijking ligt dan ook voor de hand.

De boeken van Elmar hebben een opzet die in alle drie de delen is doorgevoerd. Zij zien er goed verzorgd uit, maar de afbeeldingen, die vaak op een onlogische en storende manier de bladspiegel doorsnijden, doen hier vooral in het deel over Noord-Brabant jammer genoeg afbreuk aan. De kastelen zijn gegroepeerd naar hun geografische ligging. De nadruk valt op de geschiedenis van eigenaars en bewoners, terwijl de illustraties uitsluitend betrekking hebben op (het exterieur van) de gebouwen.

J. P. van den Broecke, *Middeleeuwse kastelen van Zeeland; bijzonderheden over verdwenen burchten en ridderhofsteden*, Delft (Elmar) 1978, 332 pp.

In zijn inleiding wijst de auteur er terecht op dat het na de vele publikaties over kastelen in andere delen van ons land, hoog tijd werd om een boek over Zeeuwse kastelen het licht te doen zien. Van de ca. 70 kastelen zijn er nog maar zeer weinig, en dan nog gedeeltelijk, bewaard gebleven. Bovendien verschillen de geschiedenis van de Zeeuwse adel en de ontwikkeling van de Zeeuwse kastelen (met hun werven of vliedbergen) van die in andere provincies. Deze onderwerpen worden in de uit verschillende hoofdstukken bestaande inleiding besproken. Het hoofdstuk over de adel roept echter enige vragen op. Zo wordt de betekenis van 'ambachten' en 'leenlanden' – verschillende vormen van grafelijke lenen – niet nader verklaard, evenmin als het begrip 'schot-en heervaartsgeld'. Ook het feit dat de ambachtsheren, waarvan wordt verteld dat zij van edele geboorte waren, een slechte verstandhouding hadden met 'de adel' (wie worden daarmee bedoeld?) begrijp ik niet goed.

In de inleiding is een kaart afgebeeld (overgenomen uit de *Geschiedkundige atlas van Nederland* en getiteld 'Zeeland in 1300'), die door de kleine schaal en het raster nauwelijks is te lezen. Gelukkig heeft Elmar in de beide later verschenen delen detailkaarten opgenomen. Meer houvast biedt de schetskaart op pag. 16 van de inleiding met nummers die in een bijbehorende lijst de besproken kastelen – ingedeeld naar (schier-)eiland – verklaren.

Mede door de goede stijl van de schrijver is *Middeleeuwse kastelen van Zeeland* een prettig leesbaar boek voor wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van de ei-

genaars en bewoners van de kastelen. De bouwgeschiedenis komt echter niet of nauwelijks aan bod. De enkele keer dat dit wel gebeurt, blijkt ook duidelijk dat het de auteur niet hierom is te doen. Een goed voorbeeld is te vinden op pag. 46, waar het kasteel Popkensburg wordt beschreven: 'Uit prenten die in de 17e, 18e en 19e eeuw van het kasteel Popkensburg zijn gemaakt, zomede uit nadere beschrijvingen van de toen aanwezige gebouwen, valt op te maken dat ook in het onderhavige geval sprake is geweest van een voorburcht en een hoofdburcht.' Verder worden onderdelen genoemd als een poort met torens, stallen, een stenen brug en houten valbruggen. Op de hierbij gereproduceerde tekeningen (want dat zijn het) komen al deze elementen echter niet voor, zodat ze waarschijnlijk in de 'nadere beschrijvingen' worden genoemd. Waar we die kunnen vinden wordt helaas niet vermeld.

Voor de illustratie van een aantal Zeeuwse kastelen blijken de vele tekeningen die de lokale topografische tekenaar I. Hildernisse rond 1695 maakte van groot belang, zeker waar andere afbeeldingen ontbreken. Hierover wordt met geen woord gerept in de inleiding. Ook de bijschriften en de lijst van illustraties achterin het boek geven geen bijzonderheden over deze voor Zeeland zo belangrijke informatiebron. De zin van deze lijst is niet duidelijk: van de meeste afbeeldingen wordt niets meer gezegd dan ook al in het (gebrekkige) bijschrift is te lezen, terwijl er vele onjuistheden in voorkomen en niet wordt vermeld waar het origineel zich bevindt. Alleen in enkele gevallen wordt het boek genoemd waaruit de afbeelding is overgenomen.

Het boek heeft gelukkig wel een uitgebreide literatuurlijst. Een register van zaak- en persoonsnamen ontbreekt echter. Wie de hofstede van Poppe wil zoeken vindt die dus niet via een register. In de lijst van besproken kastelen (inleiding) lijkt de naam nog het meest op Popkensburg, maar dat heeft er niets mee te maken: de hofstede van Poppe wordt bij de beschrijving van Biggekerke genoemd (pag. 41).

J. W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland; hun bewoners en bewogen geschiedenis*, Delft (Elmar) 1981, 335 pp.

Dit boek is in veel opzichten met dat over de Zeeuwse kastelen te vergelijken. Ook hier begint de auteur met een inleiding waarin hij de titel van het boek wil verantwoorden. Hij poogt daartoe de begrippen 'middeleeuwen', 'kasteel' en 'Noord-Holland' af te bakken. Voor het eerste en het derde wordt een afdoende verantwoording geformuleerd; de moeilijke vraag 'wat is een kasteel?' wordt echter niet bevredigend beantwoord. Het kan volgens de schrijver niet alleen een verdedigbare, omgrachte burcht zijn (dan blijven er namelijk maar weinig over van de 63 hier besproken

kastelen). De nadruk mag juist niet liggen op de militaire betekenis van het kasteel. Ook dit aspect wordt genoemd maar, naar de auteur verklaart, opzettelijk niet uitgewerkt. De constatering 'De meeste kastelen zullen echter aanvankelijk middelpunt zijn geweest van agrarische bedrijven (hoven: *curtes*)' heeft ongetwijfeld betrekking op de meeste kastelen, ook buiten Noord-Holland. Een verdere omschrijving van wat de schrijver onder een kasteel verstaat komen we in de inleiding niet tegen. Merkwaardig is in dit verband de aanduiding van adellijke versterkte stadshuizen als 'kastelen, zoals we nu nog binnen de stad Utrecht kunnen zien' (pag. 16). Deze, nog bestaande, Utrechtse huizen langs de Oudegracht, waarvan Oudaen en Drakenburg inderdaad nog een middeleeuws uiterlijk hebben, worden nooit 'kasteel' genoemd, alleen al omdat ze in de stad zijn gebouwd en niet vrij in het land liggen, dus allerminst met het begrip 'curtis' overeenstemmen.

De inleiding wordt verlucht met een kaart van Noord-Holland uit 1749. Er zijn toch wel oudere kaarten te vinden waarop bovendien meer kastelen staan vermeld dan de enkele namen op deze 'Kaart van Tirion'. De toevoeging '(fantasie)' maakt de keuze van deze kaart nog onbegrijpelijk. De nummerkaart met de lijst van besproken kastelen, die op een onlogische wijze de inleiding onderbreekt, geeft gelukkig meer houvast. Verder is aan het begin van het hoofdstuk Kennemerland een 'detailkaart uit de 18e eeuw' (welke?) opgenomen, waarop veel namen zijn terug te vinden. Zo'n detail van een oude kaart ontbreekt jammer genoeg bij de overige hoofdstukken, maar vermoedelijk was dit extraatje voorbehouden aan Kennemerland dat met zijn 45 namen de grootste 'kasteeldichtheid' van de provincie had.

Het hoofdbestanddeel van dit boek, de beschrijving van de vóór 1550 gebouwde Noordhollandse kastelen, bevat een schat aan informatie. Het is duidelijk dat de auteur jarenlang materiaal heeft verzameld en hier eigenlijk alles kwijt zou willen. De opsomming van namen en feiten (wie erft wat; wie wordt met het kasteel beleend; wie raakt in onmin met wie; wie trouwt met de dochter van wie? enz.) en de wat moeizame stijl van de schrijver maken er geen prettig leesbaar boek van. Het is begrijpelijk dat de auteur, zoals hij zelf ook verklaart, zich moet beperken wanneer hij 63 kastelen in één boek de revue wil laten passeren. Ook is de hoeveelheid gegevens, die hij per huis heeft kunnen verzamelen, natuurlijk verschillend. In een dergelijk boek is naar mijn mening een lijstje van data waarop Floris V het huis Aelbrechtsberg heeft bezocht (pag. 53) niet zo op zijn plaats. Ook de opsomming van reparaties aan het huis met de namen van de werklui en hun lonen is niet van belang voor een inzicht in de bouwgeschiedenis.

Op pag. 54 wordt een opsomming gegeven van de data en plaatsen waar Graaf Willem IV in 1345 at en wie deze maaltijden betaalde (namelijk 'de heer van Brederode en heer Dirk van Brederode'!) Daarna gaat het verder: '... maar wij volgen hen niet. We weten dat de graaf al in september daarop bij Warns in Friesland gesneuveld is.' De zin van zo'n mededeling ontgaat mij.

Dergelijke irrelevante en vaak cryptisch geformuleerde opmerkingen zijn er legio. Ook onzorgvuldigheden als het verschillend spellen van dezelfde naam (pag. 48: 'Aleijdenzone', pag. 50: 'Alijdenzone') werken storend.

Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland zou een nuttig naslagwerk kunnen zijn, ware het niet dat iedere bronvermelding ontbreekt. Gelukkig bevat het boek wel een literatuuropgave en een register van persoonsnamen, maar deze blijken niet waterdicht te zijn. Zo maken bijvoorbeeld toponiemen als Van Assendelft, Van Brederode, Van Egmond, Van Heemstede enz. geen onderscheid tussen de verschillende personen van een geslacht, terwijl dit bij 'Arkel, v.' en 'Arkel, Jan v.' wel is gebeurd. Op pag. 41 wordt voor een uitvoerige beschrijving van het interieur en de tuinornamenten van het slot van Heemstede verwezen naar 'de publicaties van Tiessinga en Renaud'. Welke publikaties dat zijn is helaas niet te vinden in de literatuurlijst.

Met de bijschriften bij de afbeeldingen is het zo mogelijk nog erger. Het aantal onvolledige of onjuiste bijschriften is niet te tellen. Ter illustratie volgen enkele voorbeelden. In de beschrijving van kasteel Brederode is een tekening van een ruïneus gebouw opgenomen (pag. 82) met als bijschrift 't Huijs van Gerrit van Velsen (klaarblijkelijk het opschrift). Onbekend. Opschrift fantasie.' Wat moeten we met deze informatie? Gaat het om een fantasievoorstelling van kasteel Brederode of stelt dit een ander huis voor? Door het ontbreken van echt belangrijke gegevens, zoals datum en vervaardiger, hebben we niets aan deze afbeelding; het zou beter zijn geweest deze maar helemaal weg te laten.

Het bijschrift onder de afbeelding van het Huis ter Kleef (pag. 19) luidt: 'Het Huis ter Kleef. (\pm 1600) Tekening van W. Buijtenweg (1640) naar A. Rademaker. Gemeentearchief Haarlem'. Nu leefde Willem Buytenwech (ik neem aan dat die hier wordt bedoeld) van 1591-1625. Bovendien was juist Abraham de Haen (1675-1735) degene die zeer veel, meest oudere, tekeningen kopieerde. Ook de op pag. 100 genoemde 'Gravure van C. Pronk en H. Spilman (1740)' is in dubbel opzicht niet juist: Hendrik Spilman heeft weliswaar tekeningen van Cornelis Pronk als voorbeeld voor zijn etsen gebruikt, maar in dit geval is er geen prent maar een tekening gereproduceerd, vermoede-

lijk van de hand van Roelant Roghman en daarmee een situatie uitbeeldend die een eeuw ouder is dan het bijschrift doet vermoeden.

A. van Oirschot, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant; hun bewoners en bewogen geschiedenis*, Delft (Elmar) 1981, 334 pp.

In dit deel van de serie is de auteur uitgegaan van de ongeveer 50 kastelen die nog in de provincie Noord-Brabant te vinden zijn. Overal is dan ook de huidige toestand van het gebouw afgebeeld naast de topografische tekeningen die het in vroegere tijden laten zien.

De beperking tot de nog bestaande kastelen heeft tot gevolg dat er meer pagina's per onderwerp beschikbaar zijn. De auteur beschrijft eerst de geschiedenis van het huis en daarna die van de bewoners (die in een personenregister zijn terug te vinden). Hoewel hij zelf al in zijn inleiding schrijft dat de leesbaarheid misschien wel eens te lijden heeft van de opsomming van namen, valt dat juist in dit boek wel mee. Door het letterlijk citeren van archiefmateriaal en andere schriftelijke bronnen (weliswaar zonder vermelding van de herkomst) en door de rol van het kasteel in de (inter)nationale geschiedenis te belichten, zijn de beschrijvingen in dit boek meer geworden dan een dorre opsomming van namen en moeilijk te dateren of te bewijzen feiten.

Toch zijn de schoonheidsfouten van de twee andere delen in deze serie helaas ook hier aan te wijzen. Afgezien van de afbeeldingen die dikwijls de bladspiegel hinderlijk doorsnijden, waardoor het boek een onnodig rommelige indruk maakt, ontbreekt bijvoorbeeld vaak de bronvermelding en bevatten veel bijschriften misleidende, zo niet verkeerde informatie. De op pag. 45 gereproduceerde tekening heeft als bijschrift 'Kasteel Zwijsbergen naar een situatie uit 1718. Uit Taxandria'. Welk deel van *Taxandria* hier is bedoeld blijkt even later uit het literatuurlijstje dat aan het eind van iedere kasteelbeschrijving is opgenomen. Het jaartal 1718 zal vermoedelijk een drukfout zijn omdat in de tekst zo duidelijk 1817 staat genoemd als het jaar waarin het kasteel totaal werd verbouwd. Deze indruk wordt bevestigd door de beschrijving van de tekening in de hierna te bespreken publikatie, die bovendien de Bibliotheek en Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch, als eigenaar noemt. Uit deze bron blijken overigens de meeste historische afbeeldingen afkomstig te zijn, maar dit wordt slechts in enkele bijschriften vermeld. Daarentegen wordt in tientallen bijschriften de naam van de auteur voluit genoemd: 'Foto Anton van Oirschot'.

Naar we mogen aannemen zijn deze foto's naar aanleiding van deze publikatie gemaakt en daarmee rond 1980 te dateren. De andere helft, eveneens onge-

dateerde foto's van Frits Penson, zal, blijkens het jaartal 1960 dat toevallig in een bijschrift wordt genoemd (pag. 62), vermoedelijk de situatie van twintig jaar geleden uitbeelden. Het is jammer dat dergelijke gegevens zo vaak ontbreken en dat dit over het algemeen niet als een gemis wordt gezien. Een 'foto van nu' (zonder jaartal) kan over enige tijd van veel belang zijn omdat er een inmiddels verdwenen situatie op staat afgebeeld.

Ook met de beschrijving van kastelen wordt niet altijd even zorgvuldig omgesprongen. Dikwijls wordt een gebeurtenis vermeld zonder deze ook maar bij benadering te dateren. Beschrijvingen als '... een gekanteld torendak, uitlopend in een tuit' (pag. 44) of 'De daken van de torens hadden ingezwenkte daken met dakkapellen met een open-lantaarnbekroning' (pag. 291) zijn zelfs met behulp van de afbeeldingen niet goed te begrijpen. Ondanks deze onvolkomenheden vind ik het Noordbrabantse deel het beste van de reeks *Middeleeuwse kastelen* die tot nog toe bij Uitgeverij Elmar is verschenen.

Kastelen in Brabant; van burcht tot landhuis. Tentoonstellingscatalogus Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1982, 108 pp.

Ook deze publikatie heeft, in tegenstelling tot wat de titel suggereert, de kastelen van de Nederlandse provincie Noord-Brabant tot onderwerp. Opzet en aanpak verschillen hemelsbreed van het hiervoor besproken boek. Uitgangspunt van deze catalogus is de beredeneerde beschrijving van 98 afbeeldingen, alfabetisch gerangschikt naar de naam van de gemeente, die op de tentoonstelling waren te zien. Op grond waarvan deze afbeeldingen werden geselecteerd is niet duidelijk. In het Woord vooraf wordt gesteld dat *alle* kastelen van Noord-Brabant bij het project zijn betrokken, maar deze volledigheid is alleen terug te vinden in de Index 'kastelen in Brabant' (een opsomming van namen, literatuur en historisch-geografische gegevens) en in de Index Gemeenten, beide achterin.

Aan het eigenlijke catalogusgedeelte gaan enkele, ruim van noten voorziene, bijdragen van verschillende auteurs vooraf. Zij maakten deel uit van de werkgroep die voor de voorbereiding van de tentoonstelling werd geformeerd.

De historicus H. M. J. Tromp gaat in het eerste artikel, 'Noordbrabantse kastelen in vogelvlucht', in op de verschillende aspecten van dit onderwerp. In een heldere stijl geeft hij uitleg over het leenstelsel, de ridders, de kastelenkunde, de verschillende typen kastelen, waaronder de voor Noord-Brabant typerende blokhuisen en slotjes, en de park- en tuinaanleg (kasteel en directe omgeving staan immers in direct verband met elkaar), dit alles steeds geïllustreerd aan de hand van een voorbeeld. Tot slot volgt een korte

omschrijving met schetstekeningen van vier (landelijk voorkomende) kasteeltypen, die deze uitstekende bijdrage als een vreemd aanhangsel besluiten. Het zou logischer zijn geweest deze illustraties op te nemen op de plaats waar deze kasteeltypen ter sprake komen.

In een tweede artikel, 'Een kasteel ter stede', belicht de sociaal-geograaf A. W. A. Th. Steegh hoe het ontstaan van de Noordbrabantse kastelen werd bepaald door historische en geografische factoren. Dit interessante aspect van de kastelenkunde komt helaas niet zo duidelijk uit de verf door de stijl van de auteur. De vele lange en geforceerde zinnen waarin te veel informatie tegelijk wordt gegeven en die royaal gelardeerd zijn met een (niet altijd begrijpelijk) vakjargon, maken deze bijdrage moeilijk leesbaar: 'Als geograaf zien wij hierin echter bovenal een eigenschap die de kastelen tot *geografisch standplaatsinerte* artefacten maakt.' (pag. 18 kol. 2).

P. J. Klapwijk tenslotte bespreekt in zijn artikel 'Naar 't leven geteekent . . .' de belangrijkste topografisch tekenaars die in de 18e eeuw in Noord-Brabant hebben gewerkt. Bij iedere tekenaar wordt een afbeelding gereproduceerd die karakteristiek is voor zijn oeuvre. Doordat de meeste landelijk bekend zijn – de 18e eeuw was de eeuw bij uitstek waarin tekenaars het land rondreisden om alles wat hen trof in schetsboekjes vast te leggen – is dit goed geschreven artikel ook buiten de provincie zeer de moeite waard.

Daarna volgt het catalogusgedeelte waarin, zoals gezegd, de afbeeldingen van de kastelen alfabetisch volgens gemeente staan gerangschikt. Op voorbeeldige wijze zijn de tekeningen, prenten en foto's beschreven en voorzien van een korte toelichting. Deze betreft meestal het huis; soms wordt ook nadere informatie over de tekening gegeven en wordt verband gelegd met andere tekeningen die op hetzelfde huis betrekking hebben.

Zes kastelen, waarover zoveel materiaal voorhanden was dat het jammer was om ze gelijkelijk te bedelen, worden hierna door verschillende auteurs uitgebreider beschreven. Deze extra bijdragen (over Deurne, Dussen, Heeswijk, Heeze, Helmond en Tilburg) zijn rijk geïllustreerd met veel onbekend en ook niet-topografisch materiaal: naast recente foto's zijn er vele ontwerptekeningen voor gebouwen en voor decoraties te vinden en afbeeldingen van zegels, tegeltafels en zelfs een nautilusbeker.

De bijdrage van H. Stoepker over de heren van Tilburg en Goirle gaat uit van de opgravingen van het kasteel van Tilburg. Dit is de enige plaats waar een archeologische bijdrage is te vinden. Want hoe goed opgezet en gedocumenteerd deze catalogus ook is, de archeologie komt verder vrijwel nergens ter sprake, terwijl er toch bij veel kastelen in deze provincie in de loop van de jaren archeologisch onderzoek is verricht.

Na de bespreking van enige boeken die kastelen per provincie behandelen, worden hieronder enkele monografieën nader bekeken. Uitgeverij Repro-Holland in Alphen aan de Rijn geeft al een aantal jaren dergelijke monografieën uit. Ik beperk mij hier tot: A. J. J. Lisman, *Heemstede* [gemeente Houten], 1973, 70 pp.; L. A. Quarles van Ufford, *Gunterstein*, 1980, 76 pp.; A. M. Hulkenberg, *'t Huys Dever*, 1981, 128 pp.; B. Makken, *Het slot Loevestein*, 1981, 103 pp.; J. Harenberg, *De Voorst*, 1981, 74 pp.

Te oordelen aan de omslag – imitatie-perkament met het wapen van het kasteel in kleuren (vreemd dat alleen bij Loevestein een wapen ontbreekt) – was het de bedoeling van Repro-Holland een reeks uit te geven. Van een overeenkomst in opzet, wat de uniformiteit van het kaft doet vermoeden, is echter geen sprake. De opzet van *Heemstede*: links tekst en rechts een paginagrote afbeelding, wordt alleen bij *De Voorst* herhaald. De delen over Gunterstein en Loevestein daarentegen blijken een verzameling afbeeldingen met bijschriften te zijn, voorafgegaan door een korte inleiding. In beide gevallen verwijst de auteur, die veel kennis over zijn kasteel heeft vergaard, naar een eerdere publikatie van zijn hand. De hier besproken boeken zijn dus als het ware illustratiedelen bij andere literatuur, waarbij destijds minder afbeeldingen konden worden opgenomen. Zij zijn dus geen echte monografie zoals de drie overige delen dat wel zijn. Het is niet duidelijk wat de uitgever voor ogen stond toen hij deze boeken als reeks uitgaf. Het is een onsamenvangende serie van zeer uiteenlopende boeken, die toevallig onder de noemer ‘kasteel’ zijn te vangen en daarom een zelfde omslag kregen.

Het eerst verschenen boek (van ‘deel’ kunnen we in dit verband misschien beter niet spreken), *Heemstede*, bevat plattegronden, stambomen en een lijst met literatuur- en bronvermelding; de uitvoerige beschrijving van de ridderhofstad en het in 1645 gebouwde huis Heemstede is voorzien van noten en trefwoorden – waaronder de namen van de bewoners – in de marge. Met deze ingrediënten, die in de overige boeken niet of onvoldoende zijn te vinden, springt deze publikatie er duidelijk uit. Het is een overzichtelijk werk dat voor een breed publiek geschikt is. Het besluit met de reproductie van de serie prenten die Nicolaas Vischer rond 1700 maakte naar tekeningen van Isaac de Moucheron en die 26 gezichten in de beroemde tuin van Heemstede uitbeelden. Bij *De Voorst* en *Gunterstein* is eveneens ter afsluiting een serie prenten opgenomen.

Ook het boek *Gunterstein* begint met een overzicht van de bewoners, waarbij achter elke naam de relatie van deze persoon tot het huis is aangegeven. Hoofd-

moot van dit ‘plaatwerk’, zoals de auteur het zelf noemt, is de interessante, gevarieerde verzameling afbeeldingen van het huis en gelukkig ook van de tuin en het park. De beschrijving van Gunterstein is verpakt in de – vaak uitgebreide – bijschriften, die zo samen heel wat informatie verschaffen over de geschiedenis van dit kasteel. Voor verdere informatie en ‘voor niet in voetnoten vermelde bronnen’ verwijst de schrijver naar zijn eerdere publikatie (wanneer?): *Gunterstein, een ridderhofstad aan de Vecht*. Het is wel omslachtig om (vrijwel alle) afbeeldingen te moeten traceren aan de hand van een ander boek. Vermoedelijk berusten de afgebeelde prenten, tekeningen, kaarten en schildereien grotendeels op het huis zelf, wat toch eenvoudig in één zin meegedeeld zou kunnen worden.

Merkwaardig is vaak de plaatsing van de beschrijvingen ten opzichte van de afbeeldingen. Het bijschrift op pag. 21 lijkt een voortzetting van dat op pag. 20, maar is het begin van de beschrijving van de prent op de volgende bladzijde, zoals pas bij lezing blijkt. Een eenvoudig pijltje had hier uitkomst geboden of, nog liever, een andere volgorde: eerst de afbeelding, dan de beschrijving.

Anders dan bij *Gunterstein* heeft het boek *Loevestein* tot doel zoveel mogelijk afbeeldingen over dit kasteel te verzamelen. Hierbij is gekozen voor topografische afbeeldingen; plattegronden vallen erbuiten, hoewel een enkeling ter illustratie van deze categorie is opgenomen. Bij het doorbladeren is niet direct duidelijk welk criterium ten grondslag heeft gelegen aan de volgorde van deze ‘iconografie van het slot Loevestein’, zoals dit werk in de ondertitel wordt genoemd. Hier is gekozen voor een indeling volgens de verschillende windrichtingen van waaruit het kasteel is afgebeeld. Dit heeft zeker voordelen wanneer hierdoor verschillende afbeeldingen, die het gebouw uit dezelfde hoek laten zien, met elkaar vergeleken kunnen worden. De keuze van een indeling volgens windrichting is op zichzelf begrijpelijk, maar in dit werk toch verwarrend: na de panorama’s en riviergezichten wordt het slot achtereenvolgens uitgebeeld uit het noorden, het zuidoosten, het zuiden en het westen en in combinatie met het fort nog eens uit het zuidwesten en het westen, waarna de ‘overige fort aanzichten’ volgen. Het overzicht besluit met interieurgezichten, bijgebouwen en historieprenten (met uitzondering van de weinig betrouwbare 19e-eeuwse). Om de verwarring te beperken had in de lay-out misschien gebruik gemaakt kunnen worden van duidelijke tussenkopjes of blanco pagina’s ter onderscheiding van de verschillende windrichtingen. Bovendien heeft ook dit werk veel misleidende bijschriften en van goede bijschriften moeten we het in een platenboek nu juist hebben. Het bijschrift op pag. 19 blijkt maar gedeeltelijk betrek-

king te hebben op de hier afgebeelde kaart van het fort: de linker kolom maakt deel uit van het bijschrift onder de eraan voorafgaande kaart.

In tegenstelling tot de andere boeken zijn in *Loevestein* zoveel mogelijk gegevens over de afbeelding zelf in het bijschrift opgenomen, soms zelfs met vermelding van het inventarisnummer. Helaas is niet altijd even duidelijk of een (verso vermeld) opschrift van een tekening is geciteerd of dat dit de woorden van de schrijver zijn of de omschrijving van een catalogus. In enkele gevallen voegt de schrijver een zin aan de zakelijke gegevens toe waarin de waarde (betrouwbaarheid en belang) van de afbeelding wordt genoemd. Een annotatie ontbreekt helaas. Zo vraag ik me af waarom de tekening van Paul van Liender op pag. 91 naar Jan de Beijer is gemaakt. Uit vergelijking met de afgebeelde tekeningen van De Beijer blijkt dit in elk geval niet. Bovendien wordt er geen datering genoemd en blijkt niets van een mogelijke signatuur aan de achterzijde van het blad, zodat het wel zeer twijfelachtig is of het hier om een tekening van Paul van Liender gaat. Dergelijke onvolkomenheden halen het niveau van het boek helaas naar beneden.

Het ontbreken van plattegronden en een zakenregister is bij dit platenboek over Loevestein niet zo'n groot gemis. Daarentegen zijn registers op verzameling en op kunstenaar opgenomen.

De beschrijving die de kenner van de Gelderse Achterhoek J. Harenberg in zijn boek *De Voorst* geeft is daarom zo interessant omdat er talloze citaten in zijn opgenomen. Vooral de geschriften van bewoners en bezoekers zorgen voor een levendig verhaal. Daarnaast verschaffen omschrijvingen in veilingaankondigingen en inventarislijsten ons informatie hoe De Voorst er in de loop van de tijd van binnen en van buiten heeft uitgezien. Waar al deze bronnen zijn terug te vinden wordt helaas niet vermeld, maar uit de tekst en uit de literatuurlijst valt wel het een en ander te reconstrueren. Ook bij de afbeeldingen wordt lang niet altijd de herkomst genoemd.

Onvolledigheden als deze zijn op meer plaatsen in dit boek aan te wijzen. Ook een ten onrechte cursief gezette passage (pag. 42-44) wekt verwarring tussen de vele opzettelijk cursief gezette citaten. Maar afgezien daarvan is het zeker de moeite van het lezen en bekijken waard omdat het is opgebouwd uit zoveel verschillende gegevens, waartoe ook niet-uitgevoerde verbouwingsplannen en detailfoto's gerekend mogen worden.

Het laatste boek in de reeks van *Repro-Holland*, *'t Huys Dever*, bevat allerlei bestanddelen die ook in de vier overige monografieën zijn te vinden. De opzet: links tekst en rechts een afbeelding, is ook hier (zoveel

mogelijk) aangehouden. Nieuw ten opzichte van de andere boeken is dat de tekst op de linker bladzijde steeds een op zichzelf staand verhaaltje is, dat is opgehangen aan of wordt geïllustreerd door de afbeelding ernaast. Deze afzonderlijke hoofdstukjes vormen samen een tamelijk uitgebreide beschrijving van Dever, waarbij vele facetten worden belicht. Zo worden we onder andere geïnformeerd over de bomen die vroeger rond het huis stonden en over de wilde bloemen die er nu bloeien. Het boek is geschreven in een nogal journalistieke stijl, die misschien past in de teksten waarin verslag wordt uitgebracht over acties tot behoud en herstel van de kasteelruïne, maar die af en toe wel erg populair van toon is.

Gezien de chronologische volgorde van de afbeeldingen is het proces van verval van het destijds zo imposante gebouw duidelijk te volgen. De bijschriften zijn kort en efficiënt, hoewel het verwarring kan geven wanneer de gegevens over drie verschillende afbeeldingen in één zin worden genoemd. *Dever*, dat verder stambomen en een personenregister bevat, is dus eigenlijk een combinatie van de hiervoor besproken boeken: een uitgebreid beschreven platenboek.

W. A. Braasem, *'Sulcken hecht werck het is. . .'* – *Het huis te Amerongen*, Amsterdam (Kosmos) 1981, 61 pp.

Als derde deel in de Esso-museumreeks verscheen een beschrijving van kasteel Amerongen. Van dit vierkante boek, dat was bedoeld als relatiegeschenk van de Gezamenlijke Esso-bedrijven in Nederland, is ook een handelseditie uitgebracht, die in de boekhandel verkrijgbaar is. Een dergelijke gelegenheidspublicatie heeft (onbedoeld?) andere pretenties dan de monografieën die een zo volledig mogelijke beschrijving van een kasteel beogen te zijn. Uitgangspunt is hier de lezer te laten kennismaken met een voor publiek toegankelijk huis. Hierbij is de presentatie van het boek belangrijk, zodat men bij het doorbladeren al wordt opgewekt om dit interessante kasteel-museum te gaan bekijken. Het aantrekkelijke van dit boek is onder meer gelegen in de eenvoudige, doeltreffende lay-out, waarin het principe van het vierkant consequent is doorgevoerd. Opvallend zijn ook de prachtige kleurenfoto's van Onno Meeter.

In een vlotte, soms wat te populaire, stijl beschrijft de auteur de wederwaardigheden van kasteel Amerongen. Vooral de tijd van Godard van Reede (1621-1691) en zijn voortvarende Engelse vrouw Margeretha Turnor (1613-1700) krijgt ruime aandacht. In 1672 immers werd de ridderhofstad Amerongen door de Fransen verwoest, een lot dat veel huizen in die tijd ondergingen. Van de bouw van het nieuwe huis, zoals we dat nu kennen, zijn veel details bekend uit de bewaard gebleven brieven van Margaretha Turnor aan haar

man, die lange tijd als ambassadeur van de Republiek in het buitenland vertoefde. De vele citaten uit deze brieven – ook de titel van het boek is hieraan ontleend – geven een aardig beeld van de bouw en van de vrouw die hier zo'n belangrijk stempel op heeft gedrukt.

Na deze episode vertelt de schrijver hoofdzakelijk over de bewoners van Amerongen. Het huis komt hier en daar ter sprake wanneer er belangrijke veranderingen hebben plaatsgevonden. Ook hier zorgen de citaten uit oude geschriften voor een levendige beschrijving. Zo worden onder andere passages uit brieven van Belle van Zuylen aangehaald, waarin zij schrijft over haar nicht Annebetje van Tuyll van Serooskerken en haar man, heer van Amerongen (die er minder gunstig van afkomt).

In zijn verantwoording noemt de schrijver de bronnen waaruit hij voor deze publikatie heeft geput. Deze vermelding is voldoende: een uitgebreide bronvermelding is in dit geval niet nodig omdat de herkomst meestal duidelijk is en noten daarbij storend zouden werken in dit perfect uitgevoerde boek. Wie meer wil weten over de bouwgeschiedenis van het huis Amerongen kan de genoemde literatuur ter hand nemen. Dit boek is als eerste kennismaking zeer geslaagd.

C. C. S. WILMER

oktober 1983

Harry Ganzeboom

Beleving van monumenten

Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1982 (deel 1) en 1983 (deel 2)

(Deel 1: 40 pp.; 21 cm; ISBN 90.12.03812-X

Deel 2: 51 pp.; 21 cm; ISBN 90.12.04284-4; f 12,50)

Onder bovenstaande titel is in twee deeltjes een samenvatting uitgegeven van een 'onderzoek naar herkenning, waardering en bezichtiging van monumenten, uitgevoerd in de binnenstad van Utrecht, in opdracht van het Ministerie van CRM door de Rijksuniversiteit Utrecht, Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie'. Aldus het titelblad van het eerste deeltje. Op dat van het tweede, een jaar later verschenen, is de 'herkenning' vervallen, de bezichtiging vóór de waardering gezet (je moet iets eerst – ook van binnen? – zien en er dan pas een oordeel over uitspreken) en de naam van het ministerie door wvc vervangen, dus met de cultuur als hekkesluit. De opdracht werd in 1978 verstrekt met als 'achtergrond', zo stelt het 'ten geleide': 'een meer theoretisch gericht onderzoek naar de vraag hoe stadsbewoners tegen monumenten en monumentenzorg aankijken'. In dit aankijken mag de lezer het zien en het waarderen verenigd denken. Uit het onderzoek resulteerden een wetenschappelijk

verslag, dat op aanvraag bij genoemde universiteit te verkrijgen is, en de bovenbedoelde samenvatting, beide van de hand van dezelfde schrijver. De samenvatting 'onderscheidt zich van het wetenschappelijk verslag door de lengte en door het weglaten van technische en gekwantificeerde informatie'.

Over de beleving van monumenten zijn 163 personen ondervraagd. Mensen met een 'hogere' opleiding waren met opzet oververtegenwoordigd (d.w.z. in groter aantal aanwezig dan bij een doorsnee van de Utrechtse bevolking het geval zou zijn geweest), om de vraag te kunnen beantwoorden of er tussen hen en lager opgeleiden belangrijke verschillen in de beleving van monumenten optreden. Gelijk bij meer sociologische rapporten laten de (uitvoerig weergegeven) uitkomsten zich raden: monumenten leveren een bijdrage aan de herkenbaarheid van een stad, monumenten zijn 'mooi' (wat dat ook moge zijn), zijn zeer veel mooier dan niet-monumenten. Ook zonder onderzoek was het m.i. geoorloofd geweest te poneren 'dat het wat betreft de bezichtiging van monumenten nogal meevalt met het soms veronderstelde elitaire karakter van die vorm van culturele activiteit. Weliswaar is er een verband aantoonbaar tussen een opleiding en bezichtiging van monumenten, maar dit is veel kleiner dan bij andere vormen van cultuurparticipatie' (museum, toneel, muziek). 'Er is een frappant grote overeenkomst tussen de voorkeuren van de monumentendeskundigen en de gemiddelde Utrechter' (deel 1, p. 19). Ach, deze deskundigen zijn ook maar gewone mensen.

Vanuit de sociologische discipline gezien zal het onderzoek, dat een gedegen indruk maakt en met figuren en tabellen wordt toegelicht, stellig aan de vereiste wetenschappelijke normen voldoen. 'Wij mogen verwachten', aldus de auteur, 'dat bij herhaling van het onderzoek in andere plaatsen en met andere ondervraagden in grote lijn eenzelfde resultaat naar voren zal komen'. Ik deel die verwachting en ook 'schrijvers met redenen omklede mening, dat de wenselijkheid van het invoeren van belevingswaarde als wettelijke grond voor monumentenbescherming (naast schoonheid, betekenis voor de wetenschap en volkskundige waarde) van een vraagteken moet worden voorzien. En verder: 'Wil men belevingswaarde tot een criterium voor bescherming en behoud maken, dan is het belangrijker dat de voor selectie verantwoordelijke deskundigen dit criterium gebruiken, dan dat de belevingswaarde van elke plek zorgvuldig via publieksonderzoek gekwantificeerd wordt'. Ik zou er ook niet aan moeten denken.

Deel 2 berust op het ondervragen van 523 inwoners van Utrecht, van wie de meerderheid een aselechte steekproef was uit het Utrechtse bevolkingsregister. Een inleidend hoofdstuk 'Monumentenzorg onder

druk' is lezenswaard maar bevat geen nieuws. Dan volgt de vraagstelling: welke verschillen tussen bevolkingsgroepen treden er op in de mate *a* waarin zij monumenten bezichtigen, *b* waarin zij monumenten en monumentenzorg waarderen, en hoe kunnen deze verklaard worden? Het voert hier te ver het uitgebreide antwoord op deze vraag in details te vermelden. Iets onverwachts komt niet naar voren, of het moest zijn dat lager opgeleiden relatief meer dan anderen iets zien in het beschermen van 'gewone' woonwijken. Zou de oorzaak niet kunnen liggen in het feit dat zij er wonen, dan wel vaker dan anderen komen, en (dus) met zulke wijken vertrouwd zijn? Twee bijzondere groepen zijn ondervraagd: 86 leden van monumentenverenigingen en 19 architecten. Eerstbedoelden blijken 'kritiekloos voorstander (te) zijn van totale reconstructie als restauratiewijze'. Als enig aanvaardbare restauratiewijze? De architecten, van wie niet wordt aangegeven of zich onder hen restauratiearchitecten bevonden, hebben 'op vrijwel alle punten (. . .) relatief weinig sympathie voor monumentenzorg, behalve daar waar het de voorstellen tot bescherming van jongere architectuur betreft'; deze groep 'is natuurlijk maar klein en misschien wel weinig representatief voor de gehele architectenstand'. Waarom hen dan ondervraagd?

Uitvoerige conclusies sluiten ook dit tweede deeltje af. Ze zijn de moeite van het lezen best waard, maar daartoe is voor mij hun waarde ook goeddeels beperkt. Een, naar het voorkomt buiten de opdracht vallend, pleidooi van de schrijver voor het geven van meer bekendheid aan 'jongere' en hedendaagse architectuur besluit de rapportering, die in beide deeltjes van goede foto's vergezeld gaat.

J. KORF

november 1983

Cees Hilberdink

Gelre's Hof

Van paardestal tot Huis der Provincie

De Walburg Pers, Zutphen 1983 (96 pp.; 24 cm; ISBN 90 6011 229 6; f 15,-)

Wie van dit boek met zijn veelbelovende ondertitel een goed overzicht verwacht van de gebouwen, die aan de Arnhemse Markt het grafelijk, hertogelijk, gewestelijk en provinciaal gezag hebben gehuisvest, komt bedrogen uit. Het is geschreven in opdracht van Gedeputeerde Staten van Gelderland, van wie ik mij afvraag wat hun vel voor ogen stond toen zij de opdracht verleenden. Voor het cynische 'hoe schrijft men boeken? enkel met andere boeken' is dit ongetwijfeld goed bedoelde werkje illustratief. Je plukt hier en daar en overall wat weg, i.c. ook nog zonder bronvermeldin-

gen (afgezien van een literatuurlijst), je kiest bij voorkeur anekdotes (die van vaak van twijfelachtige waarheid zijn) en maakt er een 'populair' verhaal van. Gevolg: sommige feiten uit de (bouw)geschiedenis van de Hof com annexis, van de gouvernementengebouwen en van het huidige Huis der Provincie krijgen veel, andere, van evenveel of meer belang, in het geheel geen aandacht, terwijl de bouwkundige kanten met algemeenheden worden afgedaan. Waar men een jaartal of ten minste een globale tijdsaanduiding verwacht, ontbreekt deze veelal.

Het boek begint met een te uitgebreide en brokkelige poging tot samenvatting van Gelre's geschiedenis. Noch deze noch het verhaal 'Wel en wee rond de Sabelspoort' aan het slot van het werk vermogen de indruk weg te nemen dat de auteur zijn mogelijkheden heeft overschat. De eigenlijke kritiek richt zich dan tot het genoemde college, dat of de opdracht onjuist formuleerde of een (kunst)historicus had moeten uitnodigen (ook uiteraard met juiste opdracht).

Een ingelast verhaal over een Statenvergadering omstreeks 1700 speelt merkwaardigerwijs niet in Arnhem maar in (het kwartier van) Nijmegen, kennelijk omdat beschikbare illustraties daartoe aanleiding gaven. Wat niet aan de schrijver verweten kan worden is het feit, dat er in Arnhem op de Grote Markt en in de naaste omgeving daarvan na 1945 te weinig bodemonderzoek heeft plaatsgehad. Was dit anders geweest, dan waren meer gegevens voor een monografie als deze voorhanden geweest, maar uit de beschikbare publikaties en uit enig, kennelijk geheel achterwege gebleven, eigen archiefonderzoek had toch waarlijk iets beters dan het thans gebodene gemaakt kunnen worden. Arnhem had overigens, dit en passant, in de marktbestrating wel iets van de contouren van vroegere gebouwen kunnen weergeven, zoals wel bij de Eusebiuskerk is gebeurd.

Misschien mag men de auteur niet te hard vallen: vóór hem pleit, dat hij op de titelpagina aan zijn naam vooraf laat gaan: 'geschreven en samengesteld door . . .' Jammer van de moeite.

J. KORF

november 1983

M. M. Doornink-Hoogenraad

Adamanshuis

Een zusterhuis van de moderne devotie in Zutphen

De Walburg Pers, Zutphen 1983, 112 pp.; afb.; 21 cm; ISBN 906011.227.X; f 17,50

'Veel is nog verborgen in archieven, terwijl detailstudies vaak aan de aandacht van onderzoekers ontsnappen'. Deze woorden van A. K. de Meijer OSA (De

Utrechtse Windesheimers, *Oud-Utrecht*, november 1983, p. 228) hebben, behalve op de congregatie van Windesheim, ook, meer algemeen, op de Moderne Devotie betrekking. Zo'n detailstudie is de bovengenoemde publikatie, die weliswaar 'slechts' een Zutphens 'huis' betreft, maar die juist door de band van dat huis met de beweging, en dus ook met de andere onderkomens, van de Devotio Moderna het plaatselijk belang te boven gaat, zelfs meer dan regionale aandacht verdient. Ik heb haar geboeid gelezen.

Het Adamanshuis, een aanduiding, pars pro toto, voor het complex dat ook als Agnietenconvent of simpel als 'het Klooster' bekend werd, was zeker vanaf 1456, maar mogelijk al eerder, een van de zusterhuizen van het Gemene Leven, die zulk een 'grote betekenis (hebben) gehad voor de opleving van het religieuze leven in de latere middeleeuwen' (W. Jappe Alberts). Mevrouw Doornink, die duidelijk niet alleen haar wetenschappelijke aandacht maar ook haar hart aan het onderwerp heeft verpand, beschrijft de op- en neergang van dit zusterhuis en wederwaardigheden van deszelfs bewoners, een en ander in relatie tot andere steunpunten van de genoemde geestelijke stroming in Zutphen en elders, met name Deventer en Zwolle. Zij doet dit in een fraai Nederlands (wat, zijnde heden ten dage een uitzondering, vermelding verdient) en aan de hand van menig archiefstuk.

De bestemming voor conventualinnen eindigt in de eerste jaren van de 17e eeuw. Toen was 'de ziel vervlogen, alleen het omhulsel gebleven'. Maar dat omhulsel blijkt niet onbelangrijk, al noemt E. H. ter Kuile in zijn beschrijving van de monumenten van het Kwartier van Zutphen slechts een part van het geheel en dat nog summier. Afbraak en nieuwbouw van onderscheidene delen van het complex komen aan de orde, evenals de wisseling van bewoners en goede en minder goede bestemmingen. Ik vestig de aandacht op het medegedeelde omtrent de tapijtfabriek uit de eerste helft van de vorige eeuw (wie kent Zutphense tapijten?), bewonderd door – goed geraden – Van Lennep en Van Hogendorp. De schrijfster heeft een tweetal wensen, van geheel verschillende aard: een uitvoeriger verhandeling – wellicht door haar zelf? – over de ter plaatse uitgeoefende glasblazerij (ca. 1690), o.a. bedoeld voor vensterglas (le grand verre), en het optrekken tot de oorspronkelijke hoogte van het dak van de voormalige kapel, later 's Lands Ammunitiehuis, dat dan als onderdeel van een restauratie. Nu andere delen van het voormalige convent zijn gerenoveerd, mag herstel van het overige niet uitblijven.

In het goed geïllustreerde boekje mis ik een plattegrond van de huidige situatie en een of meer recente foto's.

M. E. Stades-Vischer

Het Stadhuis te Dordrecht

Gemeentelijke Archiefdienst, Dordrecht 1983, 99 pp., afb.; 19 × 27 cm; f 35, – (te bestellen bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Dordrecht)

Stadhuizen zijn door de eeuwen heen paradepaardjes geweest van de stedelijke overheden. Uit het verleden geven fraaie raadhuizen hiervan blijk; zij behoren tot de belangrijkste categorie burgerlijke monumentale gebouwen die ons land rijk is. Tegenwoordig willen de gemoederen nogal eens verhit raken wanneer door veranderingen in het gemeentelijk apparaat het stadhuis moet worden vergroot (Zwolle en Naarden) of nieuw gebouwd (Amsterdam). In de meeste gevallen behoudt het oude raadhuis alleen zijn oorspronkelijke representatieve functie als trouwzaal, ontvangstruimte en soms als raadzaal. Door het herstel van deze hoofdfunctie is de neiging om 'terug te restaureren' erg groot. Hierover verschillen de meningen blijkbaar niet zo. De vele recente zeer ingrijpende restauraties van stadhuizen worden veelal lovend beschreven. Dat bij dergelijke bouwactiviteiten veel oorspronkelijke onderdelen van het gebouw verloren gaan, is een onherroepelijk gegeven, dat op zich al een openbare discussie over de wijze van restaureren rechtvaardigt.

Daar, waar toch ingrijpend wordt verbouwd, dienen op z'n minst de historische gegevens te worden onderzocht en gedocumenteerd. Enkele gemeentebesturen nemen deze verantwoording en laten de restauratiewerkzaamheden begeleiden door een bouwhistoricus, zoals te Delft (A. de Groot, *Het Stadhuis te Delft*, *Bulletin KNOB*, 83, 1984 nr. 1) en 's-Gravenhage (J. C. Herpel, *Het oude Raadhuis van 's-Gravenhage*, 2 delen, 's-Gravenhage 1975), hoewel de resultaten van het onderzoek hierbij geen invloed op de restauratieplannen hadden. Andere steden, zoals Zwolle en Deventer, lieten dit werk liggen voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Toen het opvallende over het water gebouwde Middeleeuwse stadhuis van Dordrecht met zijn neoclassicistische gevels gerestaureerd moest worden besloot men dit door de eigen gemeentelijke afdeling Monumentenzorg te laten voorbereiden. Hiervoor zijn reeds in 1973 opmetingstekeningen gemaakt. Van 1976 tot 1979 is het inwendige van het gebouw geheel ontmanteld. In 1979 heeft de schrijfster van het hier te bespreken boek, in het kader van een stage bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gedurende een periode van een half jaar, de vooronderzoeken begeleid. Het gebouw was toen reeds grotendeels ontdaan van pleisterlagen, stucwerk, behang en betimmeringen. Voor de rapportage stonden slechts dit uitgelopen gebouw en de foto's en opmetingen ter beschikking.

In 1983 is de beschrijving door de Gemeentelijke

Archiefdienst Dordrecht uitgegeven. Het boekje ziet er goed verzorgd uit. De lay-out, waarbij de bladspiegel met behulp van lijnen is ingedeeld, levert een rustig beeld op. Het boekje is rijk geïllustreerd; de afbeeldingen zijn – op enkele slordigheidjes na – goed verzorgd. De opmetingstekeningen zijn echter nogal sterk verkleind, waardoor de lijnen onduidelijk worden en gedeeltelijk zelfs wegvallen: een veelvoorkomend euvel bij drukwerken over gebouwen. De tekeningen en foto's staan in een nogal willekeurige volgorde zodat veel hinderlijk zoeken noodzakelijk is.

Het boek is, gezien de verklarende teksten en de woordenlijst, blijkbaar geschreven voor belangstellende leken. De behandelde stof is daarentegen meer voer voor specialisten. Deze gerichtheid op twee lezerspublieken doet sterk afbreuk aan het boek. De eerste twee hoofdstukken: *Beschrijving van het huidige stadhuis* en *Beschrijving der bouwkundige vondsten*, samen het grootste deel van het boek vormend, zijn een dermate zware kost voor leken, dat zij het boek, naar ik vrees, snel terzijde zullen leggen.

Voor bouw- en kunsthistorici zeggen goede duidelijke foto's en vooral tekeningen veel meer dan deze lange opsomming van moeilijk onder woorden te brengen bouwsporen. Helaas ontbreken de bouwdocumentatietekeningen nagenoeg geheel. De beschrijving van het huidige (ontmantelde?) stadhuis loopt vaak over in de beschrijving van de vondsten. Een strikte scheiding tussen vóór en ná het uitpellen is bij een rigoureuze ontmanteling als die van het Dordtse stadhuis zeker noodzakelijk. De zaken die uit het gebouw verdwenen zijn, worden niet beschreven, hetgeen afbreuk doet aan de documentaire waarde van het boek.

Bij de beschrijving is veel meer aandacht besteed aan de gevels dan aan de niet-zichtbare gedeelten van het gebouw. Mede gezien het feit, dat vooral de inwendige zaken tijdens het vooronderzoek en de restauratie verdwijnen, zou het zwaartepunt van de aandacht daar moeten liggen. Door het hele boek verspreid staat een aantal interessante gegevens, die vooral uit de diverse bestekken afkomstig zijn. Een combinatie van archief- en bouwhistorisch onderzoek kan zeker bij overheidsgebouwen tot interessante resultaten leiden.

Terecht wordt er in het geschrift veel aandacht besteed aan enkele unieke vondsten, zoals een rijk geprofileerd middeleeuws kruiskozijn. Ook hier geldt weer, dat goede, duidelijke opmetingstekeningen meer zeggen dan een langdradige opsomming van elkaar opvolgende hol- en bolprofielen. De eveneens voor Nederland zeldzame 14e-eeuwse kap en de overige houtconstructies worden onvolledig beschreven. Het is te hopen, dat door een terughoudende wijze van restaureren de houtconstructies zelf als meest be-

trouwbaar documenten origineel aanwezig blijven.

Het hoofdstuk *Stijlkritische vergelijkingen en gevolgtrekkingen* geeft duidelijk het oorspronkelijke doel van het werkstuk aan: namelijk een doctoraal-scriptie. Voor studenten die zich specialiseren in de geschiedenis van de bouwkunst en de bouwkunde is veel praktijkervaring een goede zaak, die gestimuleerd dient te worden. De resultaten van hun onderzoek zijn zeer wel bruikbaar, zoals bij het Dordtse stadhuis is aangetoond. Dit mag echter stadsbesturen er niet van weerhouden bij ingrijpende restauraties van belangrijke gemeentelijke gebouwen, die gepaard gaan met een groot verlies aan bouwhistorische zaken, gedegen bouwhistorisch onderzoek en documentatie in de totale verbouwingsactiviteiten op te nemen. Voor een zo belangrijk historisch gebouw als het Dordtse stadhuis, is een publikatie over het ontwerpproces en het restauratieplan, waarbij een duidelijk beeld wordt gegeven van het gebouw vóór en na de restauratie, geen overbodige luxe. In het hier besproken boek is er slechts in een noot op ingegaan. Als tijdens de momenteel in uitvoering zijnde restauratie een goede bouwhistorische begeleiding plaatsvindt, kan een vervolgdeel samen met het boekje van M. E. Stades-Vischer een goede verantwoording en beschrijving worden van de ingrijpende restauratie van het stadhuis van Dordrecht.

A. VAN DRUNEN

december 1983

H. B. Vos, red.

Rijtuigen op stal

25 jaar Nationaal Rijtuigmuseum

De Bataafse Leeuw, Dieren 1983, 183 p.; afb.; 28,5 cm; ISBN 90.6707.006.8 CIP; f 49,50

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het in 1958 geopende Nationaal Rijtuigmuseum Nienoord te Leek, is een lustrumuitgave verschenen. Het boek is een bundeling van negen verschillende bijdragen geschreven door zes auteurs, waaronder de conservator van het museum, drs. H. B. Vos. Als combinatie van een boek over rijtuigen en een geschiedenis van het Nationaal Rijtuigmuseum is het resultaat geslaagd te noemen.

Het eerste gedeelte van de bundel is geschreven door de conservator onder de titel '25 jaar Rijtuigmuseum' en vormt de belangrijkste bijdrage. In het eerste hoofdstuk wordt teruggekeken op het ontstaan van het museum. De basis-verzameling van het latere rijtuigmuseum is indertijd bij elkaar gebracht door de in 1950 opgerichte 'Compagnie tot instandhouding van oud en historisch gerij', een vereniging van rijtuigliefhebbers. Toen omstreeks het midden van de jaren 1950 het idee opkwam om een museum voor het rijtuig

te stichten, werd voor dit doel in 1957 de Stichting 'Paard en Karos' opgericht. In 1958 werd de Nienoord als locatie beschikbaar gesteld en daarmee was het rijtuigmuseum een feit. In het tweede hoofdstuk wordt uiteengezet, hoe de collectie in het eerste begin werd opgebouwd. Het verslag over het bijeenbrengen van deze basis-verzameling is interessant, omdat dit samenviel met de slotfase van de actieve dienst van het rijtuig in Nederland. Door vermelding van de herkomst van de rijtuigen, de wijze van verwerving en voorzover bekend, wanneer en door wie zij gebouwd werden, wordt antwoord gegeven op een aantal elementaire vragen. Dezelfde zorgvuldigheid is in acht genomen in de bijschriften bij de vele uitstekende foto's. Het derde, vierde en vijfde hoofdstuk zijn met name interessant voor degenen, die belangstelling hebben voor de geschiedenis van het museum. Hierin komen onderwerpen aan de orde als de opening en het eerste seizoen van het rijtuigmuseum, het bestuur, de organisatie en de personeelsbezetting en tenslotte de aanpassing van het huis Nienoord en zijn directe omgeving aan de museale functie. In het zesde hoofdstuk wordt de geschiedenis van het huis Nienoord verteld. Hoewel niets in het uiterlijk van het huidige gebouw daar meer aan herinnert, blijkt de Nienoord van oorsprong een Groninger borg te zijn, gesticht in 1525 door Wigbold van Ewsum. De glorie van het huis begon echter pas in 1665 toen de erfdochter huwde met de in 1694 tot graaf verheven Wilhelm von Inn-und Kniphausen. Na de vernielingen aangericht tijdens het beleg van Groningen in 1672, werd het huis in grote stijl hersteld.

Na het uitsterven van de grafelijke tak van de familie in de 18e eeuw begon het verval van de borg. Toen de Nienoord in 1884 door vererving in bezit kwam van de familie Van Panhuys, werd gedeeltelijk op de oude fundamenten het huidige huis gebouwd als zomerverblijf. Nadat de familie Van Panhuys in 1907 bij een ongeval was verdronken, op twee kleine kinderen na, kwam de Nienoord weer leeg te staan. Slechts terloops vermeldt de auteur het huisarchief als bron voor zijn historie. Of hij ook nog andere bronnen heeft geraadpleegd vermeldt hij niet.

In hoofdstuk zeven wordt een beeld geschetst van de uitbreiding van de collectie sinds de opening van het museum. Het verzamelbeleid was en is er op gericht om een zo compleet mogelijke collectie van in Nederland gebruikte rijtuigen bijeen te brengen, aangevuld met enkele buitenlandse stukken. Het kwam nog al eens voor, dat men vanuit Nederland rijtuigen bij buitenlandse firma's bestelde. Ook dit hoofdstuk is weer voorzien van vele uitstekende foto's en geeft in woord en beeld een representatieve indruk van de museumcollectie. De vermelding van de herkomst en de omstandigheden bij de verwerving van de besproken

rijtuigen, geven een illustratie van de afloop van het rijtuigenbezit in Nederland. Behalve rijtuigen komen ook de sleden in de collectie aan bod. Het is echter te betreuren, dat er in dit hoofdstuk weinig aandacht wordt besteed aan de tuigen, die toch zijn te beschouwen als de stuurinrichting van het rijtuig en een onmisbare verbinding vormen tussen voertuig en trekkier. Ook elders in de Nederlandstalige literatuur op het gebied van gerij is er weinig over tuigen te vinden. Tot de bijzondere onderwerpen in de collectie waaraan aandacht wordt besteed, behoren de rijtuigaccessoires en de collectie 19e-eeuwse ontwerptekeningen van rijtuigfabrikanten. In de hoofdstukken acht, negen en tien komen museaal gezien belangrijke zaken aan de orde, zoals verzamelen als activiteit, problemen rond de nomenclatuur van rijtuigen en restauratie-ethiek. In de zomerexposities, waar hoofdstuk elf over gaat, is steeds aandacht besteed aan een bepaald aspect van de rijtuigen. Op een aantal tentoonstellingsfoto's zijn tuigen te zien, getoond op paardemodellen van papiermaché. In zijn slotwoord uit de conservator een harte kreet, die vele museumwerkers met hem delen, namelijk dat er vaak te weinig tijd overblijft voor documentatie van het werkterrein in het algemeen en van de eigen collectie in het bijzonder. Terecht wordt gesteld, dat expositie niet ten koste mag gaan van het behoud van de collectie. Dit eerste deel van het boek biedt een overzicht van in Nederland gebruikte rijtuigen, geen historisch overzicht van de ontwikkeling van het rijtuig in Nederland. Daarvoor zij o.a. verwezen naar een werkje getiteld 'Rijtuigen', eveneens geschreven door H. B. Vos en voor het eerst verschenen bij Van Dishoek in 1961.

Het tweede deel van het boek omvat een aantal capita selecta op het gebied van het rijtuig in de ruimste zin des woords. In zijn artikel over de pronkstukken van het Koninklijk Staldepartement geeft de Luitenant-generaal b.d. J. A. C. Bartels een zeer gedetailleerde en rijk geïllustreerde beschrijving van de Glazen Koets, de Gouden Koest en de Crème Calèche. Uit de Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van 1967 is een artikel overgenomen over de gouden koets van de Sultan van Jogjakarta geschreven door mevrouw J. Terwen-de Loos. Het rijtuigmuseum beschikt namelijk over een schilderij van dit bij Hermans & Co. in Den Haag gebouwde rijtuig. Het artikel bevat o.a. gegevens over de functie van dit rijtuig aan het hof van de Sultan. Het eveneens herdrukte artikel van mevrouw V. Hefting over de 18e-eeuwse koetswerken van Lambertus van Hardenberg is eerder verschenen in Mededelingen van de Dienst voor kunsten en wetenschappen der gemeente 's-Gravenhage, jaargang 1938. Het vermeldt een aantal belangwekkende biografische gegevens over L. Hardenberg. Tevens onderwerpt het de aan hem toegeschreven teke-

ningen, die bij het rijtuigmuseum berusten, aan een nadere beschouwing. Het stuk van H. B. Vos over Eerelman, schilder van paard en karos valt eigenlijk wat uit de toon in het kader van deze bundel. In de bijdrage van C. van Eysinga over de Friese sjees van Lodewijk XIV via Napoleon III tot vandaag is het wat storend, dat de illustraties niet in directe relatie staan tot de tekst. De gelijkstelling van de Franse chaise-roulante van omstreeks 1660 tijdens het bewind van Lodewijk XIV met de Friese sjees is wat dubieus, evenals de opmerkingen over de stijlenmerken van de Friese sjees. Voor het overige bevat dit artikel niets nieuws. In zijn interessante bijdrage over de traditionele prijzen bij harddraverijen introduceert H. B. Vos een onderwerp, waarover nauwelijks iets in schriftelijke bronnen te vinden is. De objecten zelf vormen daarom een belangrijke bron van informatie. Een aantal foto's van prijzen zijn bij de tekst afgedrukt, o.a. prijzswepen, een hoofdstel met zilveren beslag, een zilveren vuurcomfort en een stel karaffen met zilveren montuur. De laatste bijdrage, over Senaatskoetsen, is van J. J. Stienstra. Hierin worden de senaatsrijtuigen van het Groninger- en het Utrechtse studentencorps beschreven. De gebruiken rond de senaatsrijtuigen van de studentencorps worden teruggevoerd op het ceremonieel uitrijden door vorsten en andere hooggeplaatste personen vanaf de middeleeuwen tot in deze eeuw. Het gehele artikel is doortrokken van onbewezen beweringen en mijmeringen over het verleden, die niet ter zake doen.

Samenvattend kan gezegd worden, dat deze bundel geen wetenschappelijk boekwerk is. Op de bijdragen van mevrouw J. Terwen-de Loos en mevrouw V. Hefting na, is geen van de artikelen voorzien van bronvermeldingen. Dit bemoeilijkt de beoordeling van de waarde van de informatie, voorzover deze niet op concrete rijtuigen betrekking heeft. De hoofdstukken van de hand van de conservator van het rijtuigmuseum zijn echter zeker wetenschappelijk verantwoord. Zij zijn in een elegante stijl geschreven en met de geestdrift van een liefhebber, maar komen over het geheel genomen niet boven het beschrijvend niveau uit. Bijna nergens gaat de auteur erg diep op de materie in, al worden diverse problemen wel aan de orde gesteld. De conservator verontschuldigt zich hiervoor op blz. 84 met de opmerking, dat de tijd hem tot nu toe heeft ontbroken voor diepgaande studie. Hij zegt de lezer echter tevens toe dit in de toekomst goed te zullen maken in de vorm van een catalogus van de collectie rijtuigen en sleden van het museum. Ondanks verschillende kritische opmerkingen blijft de kwaliteit van dit boek overeind als een overzicht van in Nederland gebruikte rijtuigen en een rijke bron van concrete gegevens over datering, herkomst en gebruik. Niet in de laatste plaats komt dit door de vele uitstekende foto's

van rijtuigen, waarvan een aantal in kleur, voorzien van ter zake doende bijschriften over deze roerende monumenten.

W. F. RENAUD

december 1983

Index van de Nederlandse Bouwkunst

Een documentatieproject te Utrecht

Na de Tweede Wereldoorlog is de belangstelling voor architectuurhistorie belangrijk toegenomen. Zowel op universiteiten als ook aan andere onderwijsinstellingen werd architectuurhistorie een belangrijk deel van het onderwijs. Dat hierbij aan de Nederlandse bouwkunst steeds meer aandacht werd besteed, was een verheugend feit. Vanuit de universiteiten groeiden contacten met organisaties en instanties op het gebied van de monumentenzorg en hetzelfde was het geval met musea en archieven. Op de beide laatste werden in toenemende mate de topografische atlassen geraadpleegd voor het verkrijgen van historisch beeldmateriaal. Hierbij bleek echter de grote verspreiding en vaak ook moeilijke toegankelijkheid van dit materiaal een belemmering voor een snelle werkwijze.

Het idee groeide om op één plaats een documentatiecentrum te creëren dat zowel ten behoeve van het universitaire onderwijs en onderzoek als ook daarbuiten aan de hand van gefotografeerd historisch beeldmateriaal een rijk geschakeerde informatie over de oudere bouwkunst in ons land zou verschaffen. Het is de Utrechtse hoogleraar Prof. Dr. M. D. Ozinga geweest die dit idee werkelijkheid liet worden door het stichten van de *Index van de Nederlandse Bouwkunst* op het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht. Hij voelde terecht dat door een grondig onderzoek van vele verzamelingen niet alleen minder of onbekend materiaal naar boven zou komen maar dat van de individuele bouwwerken tekeningen uit de meest verspreide collecties, zelfs van die in het buitenland bijeengebracht zouden kunnen worden. Hoewel de *Index Bouwkunst* reeds in 1965 van start is gegaan, achtte men het niet opportuun om hieraan een meer algemene bekendheid te geven voordat het bijeengebrachte materiaal voldoende omvang zou hebben bereikt.

Thans is deze Index zo ver uitgegroeid dat het moment is aangebroken om ten behoeve van de interesse van een breed publiek hierover het een en ander te presenteren. In overeenstemming met het gestelde doel is het verzamelde materiaal veelzijdig. Het omvat: artistieke tekeningen, gravures, schilderijen, ontwerpen van al dan niet uitgevoerde gebouwen, schetsen, opmetings- en reconstructietekeningen, stadsplattegronden, kadastrale kaarten en maquettes. De onder-

werpen betreffen architectuur in ruime zin: vestingwerken, burgerlijke en openbare gebouwen, kerken, woonhuizen, boerderijen, molens, bruggen en waterwerken, industriële gebouwen en tuinarchitectuur. Het is de bedoeling dat het verzamelde materiaal een bron van informatie zal zijn voor alle soorten van onderzoekers op het gebied van de geschiedenis van onze bouwkunst, stedenbouw en tuin- en landschapsarchitectuur.

Naast de alfabetisch ingedeelde topografische atlas is er een index gemaakt op kunstenaars (tekenaars, graveurs en schilders) en op architecten. Hierdoor is het mogelijk zich niet alleen te verdiepen in de bouwwerken of groepen gebouwen met hun details, maar ook onderzoek te verrichten naar architecten en naar individuele illustratieve kunstenaars door vergelijking van originelen en kopieën. Streng geografisch gezien worden er hoofdzakelijk gegevens van gebouwen binnen de huidige staatsgrenzen verzameld. Cultureel-historisch beschouwd dekt het begrip Nederlandse bouwkunst natuurlijk een veel groter geografisch terrein. Daarom wordt er af en toe materiaal betreffende koloniale architectuur en die in de Duitse en Belgische grensgebieden mede opgenomen. Momenteel wordt er aan de Index gewerkt door een kunsthistoricus, een fotograaf, een typiste en een medewerker die de foto's op de kaarten monteert. Primair was en is het onderzoek gericht op grote en belangrijke collecties in ons land maar daarnaast werden ook tal van kleine verzamelingen door ons bewerkt. Hieronder volgt een lijst van verzamelingen en archieven die tot nu toe door de Index zijn onderzocht en opgenomen.

Provincie Groningen

STAD GRONINGEN:
Rijksarchief, Gemeentearchief, Topografische Atlas Groninger Museum voor Stad en Lande.

Provincie Friesland

LEEWARDEN:
Rijksarchief, Gemeentearchief, Fries Museum, een particuliere collectie (Orgelontwerpen)

DOKKUM:
Streekarchief Noordost-Friesland
Streekmuseum Het Admiraliteitshuis
Topografische collectie Stadhuis

DRACHTEN:
Streekmuseum Smallingerland, 'It Bleekerhûs'

FRANEKER:
Museum 't Coopmanshûs
Openbare Werken
Collectie Adema

HARLINGEN:
Gemeentemuseum Hannemahuis
Gemeentearchief
Topografische Collectie Stadhuis

SNEEK:
Fries Scheepvaartmuseum en Oudheidkamer
Topografische Collectie Stadhuis

WORKUM:
Gemeentearchief
Museum Warkums Erfskip

STAVOREN:
Gemeentearchief

BOLSWARD:
Oudheidkamer

Provincie Drenthe

ASSEN:
Provinciaal Museum Drenthe

Provincie Overijssel

ZWOLLE:
Rijksarchief, Gemeentearchief, Provinciaal Overijssels Museum, een particuliere collectie

KAMPEN:
Gemeentearchief, Openbare Werken, Frans Walkatearchief

DEVENTER:
Gemeentearchief, Museum De Waag, Openbare Werken (Geveltekeningen)

Provincie Gelderland

ARNHEM:
Rijksarchief (Collectie Rekenkamer en Algemene Verzameling), Gemeentearchief, Gemeentemuseum (Topografische Atlas), Gelderse Kastelenstichting, Collectie Verwolde

NIJMEGEN:
Gemeentemuseum

ZUTPHEN:
Gemeentearchief, Stedelijk Museum

APELDOORN:
Topografische Collectie Kon. Paleis Het Loo, Historisch Museum Moerman (Atlas Het Loo)

RHEDEN:
Collectie Kasteel Middachten

VAASSEN:
Collectie Kasteel de Cannenburgh

WAGENINGEN:
Landbouw Hogeschool, Collectie Leonard Springer (tuinarchitect)

Provincie Utrecht

UTRECHT:
Rijksarchief, Gemeentearchief, Kunsthistorisch Instituut Rijksuniversiteit (Collectie Jacob Olie: 18e eeuwse ontwerpen, thans in langdurig bruikleen aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam)

AMERSFOORT:
Museum Flehite, Topografische Atlas

Provincie Noord-Holland

AMSTERDAM:
Gemeentearchief, Atlas Splitgerber, Archief Provinciaal Paters Redemptoristen (Topografie betreffende Suriname), Koninklijk Oudheidkundig Genootschap: Stedelijke Atlas Amsterdam, Verzameling Ysbrand Kok (Topografie Amsterdam)

HAARLEM:
Rijksarchief, Gemeentearchief, Teylers Museum, particuliere verzameling

HILVERSUM:
Collectie Dudok, thans Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (NOB), Amsterdam

HEEMSTEDEN:
Gemeentearchief, Collectie J. W. Francken (ontwerpen J. D. Zocher)

AERDENHOUT:
particuliere collectie (topografie van Elswout), Collectie Kunsthandel Rob Kattenburg

Provincie Zuid-Holland

's-GRAVENHAGE:
Koninklijk Huisarchief, Gemeentearchief, Collectie v.d. Poll (Topografie Gelderland), Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Hogere Technische School voor Bouw- en Waterbouwkunde (collectie J. Springer, architect)

LEIDEN:
Gemeentearchief, Collectie Bodel Nijenhuis (Bibliotheek Rijksuniversiteit)

ROTTERDAM:
Atlas van Stolck

GOUDA:
Stedelijk Museum Catharinagasthuis

WOERDEN:
Gemeentearchief

Provincie Zeeland

MIDDELBURG:
Rijksarchief (Verzameling Zeeuws Provinciaal Genootschap)

Provincie Noord-Brabant

's-HERTOGENBOSCH:
Gemeentearchief, Bibliotheek Provinciaal Genootschap, Provinciale Atlas

BREDA:
Stedelijk en Bisschoppelijk Museum

Provincie Limburg

MAASTRICHT:
Rijksarchief (Stedelijke en Provinciale atlas), Gemeentearchief (Stedelijke en Provinciale atlas)

Het bestand van de Index Bouwkunst bedraagt thans ca. 50.000 gefotografeerde afbeeldingen. Het is de bedoeling, in de komende drie jaar belangrijke collecties en archieven in Twente, Noord-Brabant, Noord- en Zuid-Holland te fotograferen. Tevens is er een plan om in de toekomst op de topografische atlas een index te maken, hetgeen momenteel nog niet mogelijk is door de beperkte personeelsbezetting. Bestellen van foto's is mogelijk, mits de eigenaar toestemming geeft. De Index is voor iedereen raadpleegbaar op bepaalde tijden en na telefonische afspraak. De samenstellers van de Index stellen het op hoge prijs om door de lezers van deze mededeling te worden geattendeerd op collecties die eventueel zouden moeten worden gefotografeerd en die mogelijkerwijs aan hun aandacht zouden ontsnappen. Het adres is: Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit, Drift 25, 3512 BR Utrecht, tel. 030-332212.

P. J. E. LUYKX

januari 1984

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

FRIESLAND

Sneek

Tijdens graafwerkzaamheden ten behoeve van de uitbreiding van de Algemene Begraafplaats te Sneek stiet men op puinresten welke in september 1984 aanleiding gaven tot een noodopgraving, in samenwerking met het Fries Museum verricht. Bedoelde begraafplaats werd in het jaar 1822 aangelegd op een terrein waar zich tot aan het jaar 1584 een *Commanderij der Johannieter Orde* bevond, St. Jansberg of 't Hospitaal geheten. Hoogst waarschijnlijk verwierven de Johannieters hun Sneker bezittingen in 1284, samen met een reeks andere landerijen in Friesland en Groningen, nadat de bisschop van Münster deze bezittingen het jaar te voren door koop had verkregen van het klooster Werden, om deze vervolgens aan de Johannieters door te verkopen. De commanderij lag op een terp welke blijkens bodenvondsten reeds in de Romeinse Keizertijd bestond. Jacob van Deventer beeldt de commanderij, welke op korte afstand ten noordoosten van het ommuurde Sneek lag, met haar omgrachting en toevoerwegen duidelijk af op zijn vogelvluchtkaart van deze stad. Deze kaart bood een ideaal uitgangspunt voor de reconstructie der voormalige kloostergrachten, welke, evenals de toegangsdijk, in 1822 ten dele gehandhaafd bleven. De thans aangegraven puinlagen bevonden zich in de uiterste zuid-oosthoek van het voormalige omgrachte kloosterterrein en hingen enerzijds samen met de in 1584, dan wel 1828 volledig uitgebroken fundering van de toegangspoort over de oostelijke kloostergracht, een zich ten zuiden van de voormalige kapel bevindend bijgebouw anderzijds. In het laatste geval betrof het twee, uit rode moppen (7,5 × 14,5 × 29 cm) opgemetselde poeren of klippen. De hoge grondwaterstand liet niet toe deze klippen tot aan hun onderste steenlagen bloot te graven. In de onmiddellijke nabijheid werd een brede sloot waargenomen waarvan de richting strookte met de lengterichting van het gebouw waartoe beide poeren hadden gehoord. In de sloot werden talrijke resten van bewerkt leer aangetroffen, als had men zich op het

vervaardigen van schoeisel toegelegd. Voor het overige bestonden de losse vondsten uit brons- en aardewerkfragmenten uit de 13e-16e eeuw.

Fries Museum
H. HALBERTSMA, G. ELZINGA

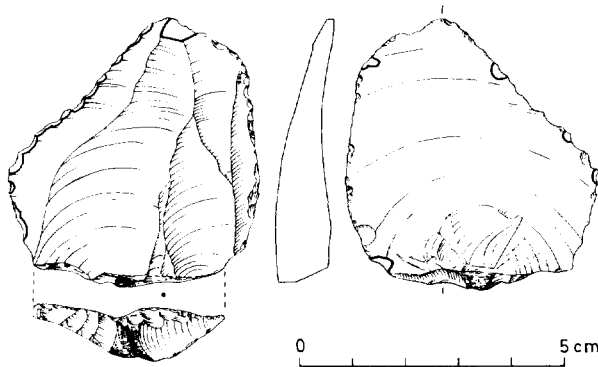
GELDERLAND

Arnhem

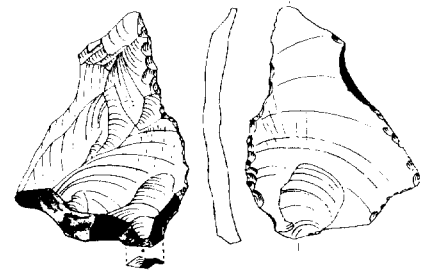
Twee middenpaleolithische afslagen uit de omgeving van Arnhem

Hieronder worden twee afslagen beschreven, gevonden bij Bakenberg in het Zijpsche Bos, direct ten noorden van Arnhem. Ze kunnen beide in het Middenpaleolithicum geplaatst worden.

De eerste afslag werd gevonden in 1979 door mevr. A. van Wieringen te Castricum (afb. 1). De coördinatoren van de vindplaats (topografische kaart, blad 40A) zijn: 189.200/447.075. Het betreft een vrij typische *levallois-afslag*. Enkele maten van de afslag zijn als volgt: L max. 5,2 cm; B max. 4,7 cm; D max. 1,1 cm en gewicht 22,8 gram. De slagvlakrest is 3,6 cm lang en max. 0,9 cm dik. De slaghoek bedraagt ca. 105°. De afslag bezit een vrij grote slagbult en een relatief groot slaglitteken, en werd dus waarschijnlijk verkregen door harde percussie. De slagvlakrest is grotendeels gefacetteerd (een klein restant van een oud vorstspijtvlak is eveneens aanwezig – dit is grijs ingevuld op de tekening). Dorsaal zijn veel negatieve zichtbaar met allemaal dezelfde slagrichting als de afslag zelf. Het is dus geen *levallois-afslag* van het 'klassieke type', maar een afslag verkregen van een '*nucleus Levallois à préparation parallèle, type court*' (Bordes, 1980). Langs de zijden zijn vrij veel kleine subrecente beschadigingen aanwezig (wit gelaten op de tekening) en ook enkele oudere, die echter door natuurlijke oorzaken (rolling) moeten zijn ontstaan. De afslag is bedekt met een vrij dikke (ca. 0,5 mm) witte patina; verder is duidelijk glans aanwezig, die echter geen typische windlak is. Met een stereomicroscoop is

Afb. 1. Levallois-afslag gevonden in 1979 (A. van Wieringen). Schaal in cm (tekening H. R. Roelink, BAI).

Afb. 2. Afslag gevonden in 1980 (E. du Maine-Reintjes) (tekening H. R. Roelink, BAI).

zichtbaar, dat het stuk duidelijk licht is afgerond, door fluviatiele rolling. Verder is een klein aantal krassen zichtbaar, o.a. op de slagbult. Het oppervlak van de afslag is enigszins putterig, hetgeen deels het gevolg moet zijn van de fluviatiele rolling.

De tweede afslag werd in 1980 gevonden door mevr. E. du Maine-Reintjes te Arnhem (afb. 2). De coördinaten van de vindplaats zijn: 40A, 189.050/447.300. De afstand tussen de beide vindplaatsen bedraagt bijna 300 m. Enkele maten van deze afslag: L max. 4,5 cm; B max. 3,3 cm; D max. 0,6 cm en gewicht 7,5 gram. De kleine slagvlakrest (lengte ca. 0,7 cm, dikte 0,2 cm) is aangetast door latere kryoturbatie, maar bestond oorspronkelijk waarschijnlijk geheel uit een plat restantje van een oud vorstspijlvlak – het slagvlak werd dus niet geprepareerd. De slagbult is tamelijk vlak, er is een groot slaglitteken aanwezig. Vermoedelijk werd de afslag door harde percussie verkregen, gezien het voorkomen van een slagkegeltje. De slaghoek is nauwelijks nauwkeurig te meten, maar bedraagt 100 à 105°. Dorsaal zijn veel negatieven zichtbaar en restanten van oude vorstspijlvlakken. Het betreft echter geen typische levallois-afslag, zoals o.a. blijkt uit het voorkomen van een vrijwel dwarsstaand vorstspijlvlak langs een van de zijden. De oude vorstspijlvlakken zijn bruin gepatineerd (i.t.t. de rest van het oppervlak), zodat de afslag geslagen werd van een aan de oppervlakte verzameld vorstgespleten stuk vuursteen. De afslag zelf is waarschijnlijk zeer licht wit-gepatineerd. Verder is lichte windlak, met weinig kleine putjes, aanwezig. Ribben en zijden zijn enigszins afgerond, maar niet door fluviatiele rolling. Langs de zijden zijn veel onregelmatige retouches aanwezig, die aan periglaciale bodembewegingen zoals kryoturbatie toegeschreven moeten worden. Met een stereomicroscop zijn enkele krassen en drukkegeltjes

zichtbaar. De afslag is geslagen van goede fijnkorrelige lichtgrijze vuursteen. In de vuursteen is een fossiel zichtbaar. Het betreft een spons, hetgeen er mede met enige waarschijnlijkheid op wijst dat het hier noordelijke (morene) vuursteen betreft (pers. meded. Prof. dr. G. J. Boekschoten, Geologisch Instituut, RUG).

Over de geologie van het gebied is vooral gepubliceerd door Maarleveld (zie o.a. Crommelin en Maarleveld, 1949; Maarleveld, 1949; 1953; 1960; 1962). De vindplaatsen bevinden zich op de overgang van de stuwwal van Arnhem naar het Sandr-gebied ten noorden ervan. De hoogte ter plaatse bedraagt ca. 43-47 m + NAP. De stuwwal bestaat uit oud- en middenpleistocene riviersedimenten. Het Sandr-gebied is een puinwaaier van smeltwaterafzettingen. Deze zijn grotendeels afkomstig uit de gestuwde lagen en bevatten weinig noordelijk materiaal (Maarleveld, 1962). In de directe omgeving zijn geen grotere erosiedalen aanwezig (zie de kaart in Maarleveld, 1953), maar mogelijk wel kleinere, die moeilijk te karteren zijn. Op de vindplaatsen is een jonge aanplant van vooral sparretjes aanwezig. Aan het oppervlak komt plaatselijk veel grint voor, hoofdzakelijk bestaande uit gerolde kwarts.

Het is niet mogelijk de vondsten precies te dateren. Ze behoren echter wel zeker tot het Middenpaleolithicum. De eerst beschreven afslag is duidelijk gerold. Het stuk zou dus theoretisch afkomstig kunnen zijn uit: 1 gestuwde grove rivierafzettingen daterende uit de eerste helft van het Saalien (vergelijk de vondsten van Rhenen: Stapert, 1981a), 2 smeltwaterafzettingen (Saalien), 3 erosiegeul-afzettingen, voornamelijk daterende uit het Pleniglaciaal van de laatste IJstijd (zie b.v. Maarleveld, 1949; Edelman en Maarleveld, 1949). Aangezien het stuk qua oppervlakteveranderingen niet sterk gelijkt op het materiaal van Rhenen

(dat meest bruin gepatineerd is), lijkt het voorlopig het waarschijnlijkst, dat de rolling dateert uit de laatste IJstijd. De tweede afslag is niet gerold en bovendien waarschijnlijk vervaardigd van noordelijke vuursteen. In dit geval lijkt een datering *na* het ontstaan van de stuwwal daarom zeer waarschijnlijk, dus Eemien of eerste helft Weichselien.

De conclusie is, dat bij Arnhem twee middenpaleolithische afslagen zijn geborgen (waarvan één een levallois-afslag is), die waarschijnlijk dateren uit het Eemien of het Weichselien. Een datering in de eerste helft van het Saalien voor de levallois-afslag kan echter niet worden uitgesloten. Ook elders zijn op het oppervlak van stuwwallen middenpaleolithische artefacten gevonden, daterende van *na* de Saalien-ijsbedekking, b.v. bij Hilversum (Stapert, 1981b) en Mander (Stapert, 1980). Meestal zijn deze vervaardigd van noordelijke (morene) vuursteen.

BAI, Groningen
D. STAPERT

Literatuur

- Bordes, F., 'Le débitage Levallois et ses variantes', *B.S.P.F.* 77 (1980), 45-49.
- Crommelin, R. D. en G. C. Maarleveld, 'Een nieuwe geologische kartering van de zuidelijke Veluwe', *Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen.* 66 (1949), no. 1, 41-56.
- Edelman, C. H. en G. C. Maarleveld, 'De asymmetrische dalen van de Veluwe', *Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen.* 66 (1949), no. 2, 143-146.
- Maarleveld, G. C., 'Over de erosiedalen van de Veluwe', *Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen.* 66 (1949), no. 2, 133-142.
- Maarleveld, G. C., 'De geologische geschiedenis van de zuidelijke Veluwe', *Boor en Spade* 6 (1953), 105-112.
- Maarleveld, G. C., 'Glacial and periglacial landscape forms in the central and northern Netherlands', *Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen.* 77 (1960), no. 3, 298-304.
- Maarleveld, G. C., 'The Veluwe', *Meded. Geol. Stichting N.S.* 15 (1962), 49-54.
- Stapert, D., 'Het Middenpaleolithicum in Noord-Nederland', in: M. Chamalaun & H. T. Waterbolk (red.) - *Voltooid verleden tijd?*, Amsterdam 1980, 63-82.
- Stapert, D., 'Archeological research in the Kwinteloijen Pit, Municipality of Rhenen, The Netherlands', *Meded. Rijks Geol. Dienst* 35 (1981a), 204-222.
- Stapert, D., 'Hilversum; Huizen', in: P. J. Woltering - *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1980. Holland* 13, (1981b), 205-209.

Batenburg St.-Victorkerk

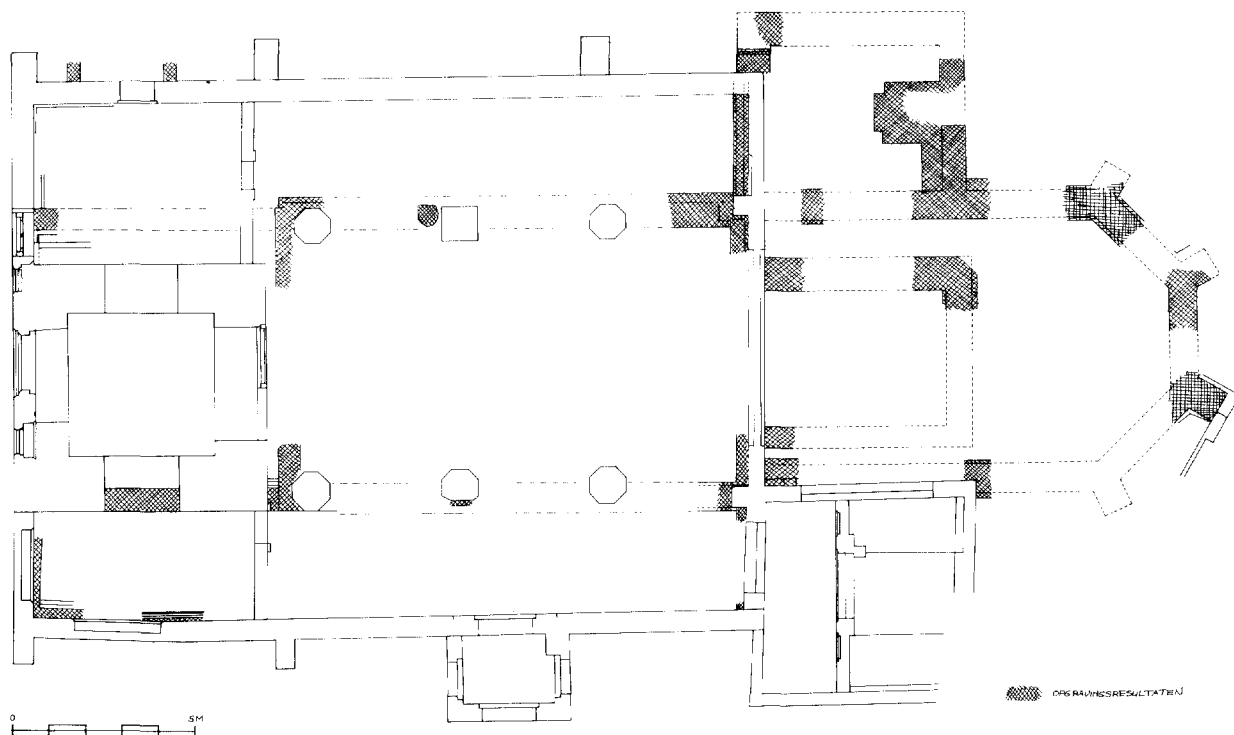
Tijdens de restauratie van de hervormde St.-Victorkerk te Batenburg zijn, met financiële hulp van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, in februari en oktober 1982 enige opgravingen binnen en buiten de kerk verricht.

In de kerk, die bestaat uit een driebeukig schip met een uitgebouwde westtoren, trof men ten oosten van de toren de westmuur en bij de pilasters ten noorden en zuiden van de triomfboog de oostmuur van een tufstenen kerk aan, die de inwendige maten van 12 × 7,20 m bezat (afb. 3). De onderkant van deze fundering ligt 1,58 m onder het huidige vloerniveau. In de noordoostelijke hoek trof men enige brokken kolenzandsteen aan die als vleilaag voor de tufstenen fundering zijn gebruikt. Het vloerniveau lag 0,63 m onder het huidige.

Ten oosten van de kerk werden de resten van een rechthoekige tufstenen koorsluiting gevonden. Of dit koor aangesloten heeft op een eventuele houten kerk of tegelijkertijd of later dan de tufstenen kerk gebouwd is, is niet te bewijzen, omdat de triomfboogvulling gedeeltelijk gefundeerd is op secundair gebouwde tufsteen, zodat er van een eventuele verbinding niets waar te nemen is. Tegen de westmuur van de noordelijke zijbeuk werd de fundering van de westelijke 14e-eeuwse bakstenen uitbreiding van de tufstenen kerk gevonden.

De huidige toren staat in de zw-hoek van deze uitbreiding. Het opgaand werk is nog gedeeltelijk in de west- en zuidmuur van de toren opgenomen. Iets ten oosten van het tufstenen romaanse koor werden, zoals vaag bekend, de resten van een koor bestaande uit een travee en een 5/8 koorsluiting gevonden, gebouwd van baksteen met enige mergelblokken. Aan de noord- en zuidzijde waren tevens kapellen gedacht. Aan de noordzijde hiervan werd alleen de fundering van de oostmuur, met de daarop aansluitende altaarfundering gevonden. Hierop aansluitend is rond 1500 de kapel, die tegen de 15e-eeuwse noordbeuk stond, gebouwd. Aan de andere zijde werden de dagkanten van een boog tussen de zuider kapel en het koor gevonden. Of deze kapel ooit gerealiseerd geweest is, is niet te achterhalen, want na de verwoesting van 1608 is er op deze plaats een nieuwe consistorie met daaronder een grafkelder gebouwd.

Onder de oostmuur van de noorder zijbeuk werd een bredere fundering gevonden, van baksteen die overeenkomt met het nog bestaande gedeelte van deze 15e-eeuwse beuk. Ten zuiden van de toren zijn nog resten van de zuidbeuk, uit ca. 1500, aanwezig. Hiervan werd ook de fundering van de oostmuur teruggevonden.

Afb. 3. Plattegrond van NH kerk te Batenburg (G.). Gestippelde lijnen: reconstructie; gearceerde lijnen: opgegraven gedeelten (tekening auteur).

Men heeft bij de herbouw van 1612 de fundering van de verwoeste gedeelten van de zijbeuken en die van de oorspronkelijke kolommen geheel verwijderd om er nieuwe funderingen aan te leggen.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
A. WARFFEMIUS

Chronologisch overzicht

- 700-800 In deze eeuw zou Willibrord reeds in Batenburg geweest zijn.
- 1443 De kerk wordt tot kapittelkerk verheven.
- 1566 De kerk wordt geplunderd.
- 1608 De kerk wordt gedeeltelijk verwoest, het oostelijk gedeelte van de toren valt op het schip van de kerk.
- 1612 Blijkens ankers aan de zuidbeuk van de kerk is het gebouw hersteld.
- 1619 Blijkens een steen in de oostgevel van de consistorie zijn de grafkelder en de consistorie hersteld.
- 1634 Waarschijnlijk is de toren hersteld.

- 1912 Opgraving van het gotisch koor, waarvan summere gegevens bekend zijn.
- 1981-1982 Restauratie van de kerk en opgraving van oudere funderingen.

- XI-XII tufstenen kerk
- XIV uitbreiding naar het westen
- ca. 1400 gotisch koor
- XV noorder zijbeuk
- ca. 1500 noorder kapel en zuider zijbeuk

tufsteen: koor: $31^5 \times 14 \times 7^8$ cm en $19/24 \times 12 \times 12$ cm
kerk: $12/14 \times 20/22 \times 34$ cm

baksteen: westmuur noorder zijbeuk: $27^4 \times 12^{5/6} \times 6^3$ cm
noordmuur noorder zijbeuk: $26^5 \times 12^5 \times 6^{3/2}$ cm; 10L = 78 cm
gotisch koor: $27^6 \times 12 \times 6^5$ cm
zuidmuur zuider zijbeuk: $25^{5/26^5} \times 5^{5/8} \times 12^{2/3}$ cm; 10L = 73 cm

Ophemert (gem. Neerijnen)

Tot aan de Hervorming was de bevolking van Ophemert over twee parochies verdeeld welke hun godsdienstige plichten vervulden in twee, op vrij korte afstand van elkaar gelegen kerken. De oudste was gewijd aan St. Maarten en verdween na de Hervorming. De andere dankte haar bouw aan de stichting van een commanderij der Duitse Orde, die in 1328 naar Tiel werd verplaatst. Als parochiekerk bleef de kloosterkerk echter voortbestaan en had St. Lambert als patroon. De *St. Maartenskerk* werd reeds vóór het jaar 1026 aan de St. Paulusabdij, eerst te Hohorst bij Amersfoort, naderhand te Utrecht, geschonken welke abdij na 1326 tevens de andere parochiekerk te Ophemert verwierf.

Bij graafwerk in zijn moestuin ter zijde van de noordelijke Waaldijk te Ophemert stiet de eigenaar op middeleeuwse funderingen. In de maand februari werd het muurwerk door de ROB verder blootgelegd en in tekening gebracht. Aangezien de funderingen zich bleken voort te zetten tot onder de teen van de Waaldijk kon het onderzoek niet worden uitgebreid en afgerond. Zodoende moesten enige problemen onopgelost blijven. Duidelijk was niettemin dat het hier funderingen gold van de voormalige St. Maartenskerk, waarvan de overblijfselen reeds in de 17e eeuw onder de verzwaarde Waaldijk verdwenen. Als oudste bestanddeel kon een gedeelte van een tufstenen absis worden ingemeten. Naderhand moet de tufstenen kerk in fasen zijn vervangen door een aanzienlijk forsere, bakstenen kerk. De huidige N.H. kerk is de vroegere St. Lambertuskerk, in 1858 ingrijpend verbouwd.

R.O.B. Amersfoort
H. HALBERTSMA, G. H. TAK

NOORD-BRABANT

Berkel

De Willibrorduskapel en zijn omgeving

In juni 1983 werd door de afdeling archeologie van de gemeente Tilburg een deel van de fundering opgegraven van de zuidelijke transeptarm van de laat-middeleeuwse Willibrorduskapel (gemeente Berkel-Enschot). Deze kapel werd in 1910 gesloopt en vervangen door de tegenwoordige kerk (afb. 4). De in 1857 aan de westzijde toegevoegde toren is in 1910 gehandhaafd. Het onderzoek werd uitgevoerd omdat door het kerkbestuur gemeld was dat bij graafwerkzaamheden in de garage van de pastoor – aan de zuidzijde van de tegenwoordige kerk – ‘kloostermoppen’ wa-

ren gesignaleerd. Het bleek te gaan om de zuidwesthoek van de zuidelijke transeptarm. Deze stak buiten de omtrek van het huidige gebouw uit en de veronderstelling is aannemelijk dat ook binnen het tegenwoordige gebouw de middeleeuwse funderingen ondergronds nog aanwezig zijn. Het is wenselijk bij eventueel grondverzet in de toekomst (bijvoorbeeld de aanleg van een verwarming) hiermee rekening te houden. Het is zelfs niet uitgesloten dat er zich oudere bouwsporen dan de laat-middeleeuwse kruiskerk bevinden. In 1214 wordt er namelijk al een aan Willibrord gewijde kapel te Berkel vermeld. De kapel is onderhorig aan de parochie Oisterwijk (Oost-Tilburg) en heeft in de middeleeuwen nooit de status van parochiekerk verworven. Dit gebeurde pas in 1852, toen de kerk, die in vervallen staat aan de katholieken was gerestitueerd, een opknopbeurt kreeg.

Historische gegevens over de vervanging van de 13e-eeuwse kapel door een groter gebouw ontbreken. Een schets van Verhees uit 1788, een schilderij uit 1840 (A. Huybers, *Oud Oisterwijk*, Oisterwijk 1923, pag. 128-130) en een opmetingstekening uit 1910 tonen een éénbeukig schip van vier traveeën, een dwarspand, een versmald koor van twee traveeën met driezijdige sluiting en een kleine kloktoeren aan de westzijde boven de ingang. De opmeting uit 1910 laat tevens de nog bestaande westtoren zien.

Bij de opgraving van de dwarsbeuk bleek dat de fundering tot een diepte van 30 cm onder het maaiveld was uitgebroken. Daaronder – tot de aanlegdiepte van 140 cm onder het maaiveld – was de fundering intact. De breedte van de muur was 90 cm. Door gebrek aan ruimte kon alleen de buitenzijde van de muur ontgraven worden. Deze vertoonde geen versnijdingen. Het baksteenformaat was 24 × 11 × 5,5 cm. Dit baksteenformaat komt in midden-Brabant veelvuldig voor bij gebouwen uit de tweede helft van de 15e eeuw. Helaas werden er in de insteek van de funderings sleuf geen aardewerkvondsten gedaan die deze datering zouden kunnen bevestigen.

Tot het midden van de 19e eeuw stonden er bij de kerk geen huizen. Het was pas na 1852 dat de kom van het dorp zich hierheen verplaatste. De veldminuut uit 1835 van de topografisch-militaire kaart laat duidelijk zien hoe verlaten de kerk te midden van de akkers staat. De boerderijen staan in een onregelmatige kring aan de rand van het akkercomplex. De dichtstbijzijnde huizen staan op 300 meter afstand van de kerk; de verste op 1200 meter. Berkel kan als een typisch voorbeeld van een kransakkernederzetting beschouwd worden.

Tussen 1850 en nu is het akkergebied volgebouwd, in die mate zelfs dat Berkel aan het zuidelijker gelegen dorp Enschoot is vastgegroeid. Alleen het gebied ten westen van de kerk van Berkel – doorsneden door de

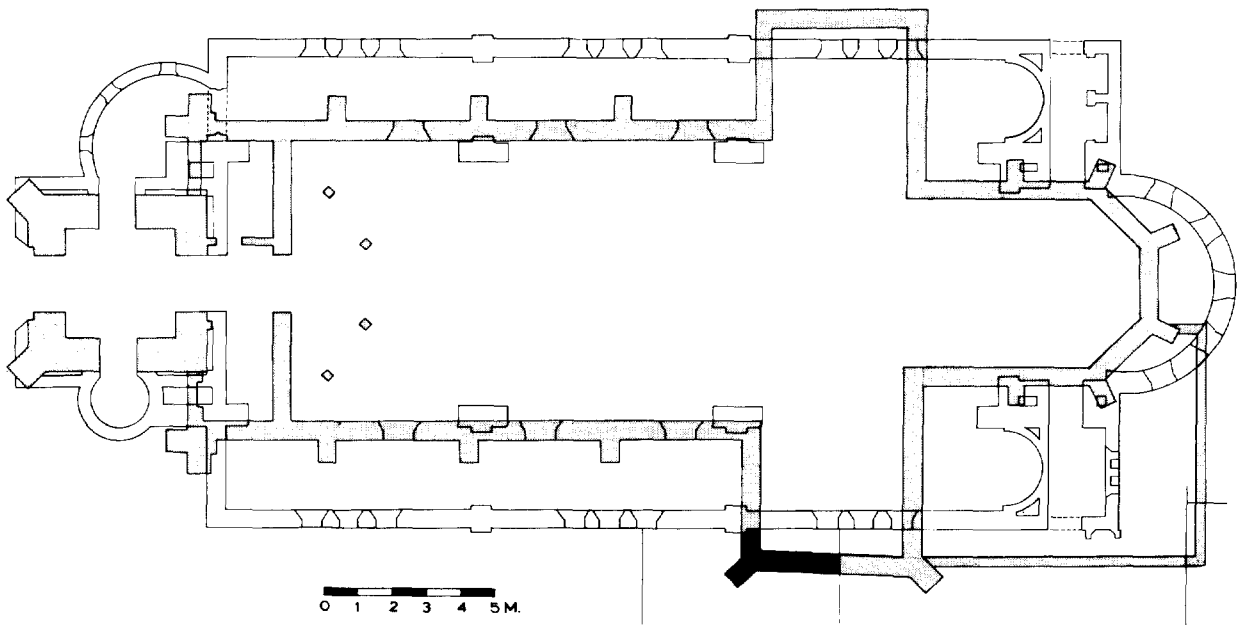
spoorlijn Tilburg-'s-Hertogenbosch – is nog leeg. Voor dit gebied is een bestemmingsplan vastgesteld en in een van de plangebieden (plan 'Kom Berkel Vak III, Venne-akkers') kon in april 1984 voorafgaande aan de uitbreiding van de woningbouw een noodopgraving gehouden worden. Het onderzoek bestond uit het trekken van twee elkaar kruisende profielsleuven met een gezamenlijke lengte van 250 m. Het snijpunt van de sleuven bevond zich 250 m ten westzuidwesten van de Willibrorduskerk (kaartblad 44 H zuid, 137.800 × 400.140).

Een grootschaliger onderzoek was wenselijk geweest, maar was gezien de vooral financiële beperkingen bij het buiten de gemeentegrenzen opereren van de Tilburgse afdeling archeologie niet mogelijk. De profielsleuven doorsneden een esdek van circa 60 cm. Onder de akkerlaag bevond zich een venig pakket (10 cm dik, soms meer) op een dekzandbodem. Voordat de akkers hier werden aangelegd was dit een drassig gebied met vennen. Het toponiem 'Venne-akkers' dat vijf eeuwen in de volksmond bewaard is gebleven, spreekt duidelijke taal. De venige laag werd doorsneden door enkele bewoningsporen, zoals greppels, wat kleine kuilen en een kuil met minstens vier paalgaten daaromheen. Deze laatste kuil zou wellicht een hut-

kom kunnen zijn; inwendige standsporen waren echter afwezig. In de sporen en in de omgeploegde bovengrond bevonden zich scherven van 12e- tot 15e-eeuws aardewerk en steengoed. De grondsporen en vondsten in relatie tot de bodemgesteldheid maken het aannemelijk dat de nederzetting niet op de plaats van de opgraving zelf, maar in de directe nabijheid gelegen heeft. Het afdekken van de grondsporen door de akkerlaag en het ontbreken van post-middeleeuwse vondsten duiden erop dat de akker omstreeks 1500 is aangelegd.

Met het nodige voorbehoud zou de interpretatie van het geheel kunnen zijn, dat zich van de 12e tot de 15e eeuw in de directe nabijheid van een 12e-eeuwse kapel een nederzetting heeft bevonden, waarna in de late 15e eeuw het akkercomplex om kerk en nederzetting is uitgebreid, terwijl de bewoning naar de buitenrand van de akker verschoof. Dat te zelfder tijd de kerk werd verbouwd c.q. vergroot is mogelijk geen toeval. Toename van de dorpsbevolking zou aan de vergroting van de kerk en aan de wijziging van de nederzettingsstructuur ten grondslag kunnen liggen.

Gemeente Tilburg, afdeling archeologie
H. STOEPKER

Afb. 4. Berkel-Enschot. Willibrorduskapel. De in 1910 gesloopte kerk (met in zwart aangegeven de onderzochte fundering) ten opzichte van de nieuwbouw van 1910 (tekening F. de Wolf, afd. archeologie Tilburg).

Afb. 5. Mommerscomplex, Tilburg. Van links naar rechts onder: schoorsteen (1920), dubbel rookkanaal (1920), hulp-rookkanaal (1920), schoorsteenfundering (1889) onder kantoorgebouw (foto J. J. Briefjes).

Tilburg Fabrieksgebouw C. Mommers & Co

In 1985 werd in de voormalige fabrieksgebouwen van de nv Wollenstoffenfabriek C. Mommers & Co aan de Goirkestraat in Tilburg het Nederlands textielmuseum gevestigd. Voorafgaande aan de restauratie van de fabriek en de verbouwing tot museum werd een archeologisch onderzoek in en buiten het uit ca. 1875 daterende ketelhuis ingesteld (afb. 5).

De 'wever-werkman' Christiaan Mommers begon in 1861 op dit terrein een handwerkbedrijf, dat later in een stoomfabriek werd omgezet. De hinderwetvergunning werd in 1875 verleend, hetgeen betekent dat de machine binnen zes maanden daarna in bedrijf moet zijn geweest. Het ketelhuis staat aan het westelijk uiteinde van een hal met houten sheddaken, eveneens daterend uit 1875 of kort daarna. De fabriek floerde en tussen 1875 en 1960 werd het complex regelmatig uitgebreid. De firma Mommers had zich in de jaren vijftig inmiddels elders gevestigd en de gebou-

wen waren betrokken door de nv Wollenstoffenfabriek George Dröge. Deze firma overleefde de crisis in de Tilburgse textiel niet en in 1978 sloot de fabriek zijn poorten. Er trad een periode van leegstand en verval in, waaraan nu met de restauratie en de nieuwe bestemming een einde is gekomen. Het gebouw is inmiddels aangewezen als beschermd monument.

De opgraving in het ketelhuis bracht het funderingsblok aan het licht van de (staande, 30 PK) stoommachine uit 1875. Deze stoommachine werd in 1904 vervangen door een krachtiger exemplaar, geplaatst in een belendende ruimte. De fundering van de stoomketel uit 1875 en van een ketel uit 1889 werden niet meer teruggevonden. Deze hadden geheel het veld geruimd voor de fundering van een grote stoomketel uit 1920, die wel opgegraven en in tekening gebracht kon worden, te zamen met de asput, de kolenopslag, gietijzeren buiten voor de aanvoer en een spuitput voor de afvoer van ketelwater. Direct gekoppeld aan de eerste stoomketel stond een in 1875 gebouwde schoorsteen.

De fundering hiervan kon door nog aanwezig muurwerk niet opgespoord worden.

De fundering van een tweede schoorsteen, gebouwd ter gelegenheid van de plaatsing van een nieuwe ketel in 1889 werd ten noorden van het ketelhuis opgegraven. De schoorsteenfundering bevond zich onder de hoek van het later gebouwde kantoorpand. Het rookkanaal tussen stoomketel en schoorsteen uit 1889 was gesloopt. Een restant van een zogenaamde 'economizer', horend bij dit rookkanaal, was langs de noordzijde van het ketelhuis nog aanwezig.

In 1920 werd een nieuwe, derde, schoorsteen gebouwd, die nog steeds aanwezig is en als blikvanger voor het complex fungeert. Hierheen werd ondergronds een dubbel rookkanaal gelegd, dat zich bovengronds verenigt in een manshoge tunnel met economizer en bypass en na het maken van een haakse hoek in de schoorsteen uitkomt. Langs dit dubbele rookkanaal werd een hulprookkanaal gevonden, dat tijdens de bouw van het dubbele rookkanaal, waartoe het

oorspronkelijke rookkanaal uit 1889 gesloopt was, de schoorsteen uit 1889 rokende moest houden.

Naast de schoorsteen werd een dichtgestorte, enigszins ovale, afvalwaterput aangetroffen met een doorsnee van maximaal 5 meter. De put werd doorsneden door een rookkanaal uit de jaren zestig, waarvoor in de schoorsteen een nieuwe ingang werd gemaakt. Het oude, dubbele rookkanaal, werd, voor zover het bovengronds was, afgebroken, terwijl het ondergrondse gedeelte met puin en zand werd volgestort.

De interpretatie van de opgravingsgegevens werd verricht door A. den Ouden (Eindhoven), industrieel-archeologisch adviseur van het Nederlands Textielmuseum. Een bouwkundig-historisch onderzoek werd uitgevoerd door H. Ruiten (gem. monumentencommissie).

Gemeente Tilburg, afdeling archeologie

H. STOECKER

KNOB

NIEUWS VAN DE BOND EN ACTUELE INFORMATIE

Juryrapport van de Jubileumprijsvraag

De jury van de KNOB-lustrumprijsvraag, benoemd door het bestuur op 13 maart 1984 en bestaande uit drs. U. F. Hylkema, prof. dr. P. Singelenberg, drs. C. H. Slechte en drs. M. E. de Haas als secretaris, heeft de negen inzendingen bestudeerd en is op 2 november 1984 in Amsterdam in vergadering tot het volgende advies gekomen.

De jury is unaniem van oordeel, dat geen van de inzendingen in aanmerking komt voor een eerste prijs, daar geen van de inzendingen ten volle voldoet aan de in het lustrumprijsvraagreglement gestelde criteria. Wel adviseert de jury een gedeelde tweede prijs uit te reiken aan:

- K. A. Ottenheim voor zijn artikel: 'Het stadhuis van Pieter Post' en
- F. J. van der Vaart voor zijn artikel: 'Hoe de hertogelijke curia te Den Bosch verstedelijkte'.

De jury is tot dit advies gekomen op de volgende gronden:

De heer Ottenheim heeft in zijn artikel over het stadhuis van Pieter Post in Maastricht de stedenbouwkundige geschiedenis op een belangwekkende en boeiende wijze verweven met de bouwkundige historie van het stadhuis. Het verrichte diepgaande bronnenonderzoek is op een aangenaam leesbare wijze op schrift gesteld. Het artikel past goed in het huidige streven om monumenten in een historisch perspectief te plaatsen.

De studie van de heer Van der Vaart kenmerkt zich door een breed sociaal-geografisch-historisch overzicht ter verklaring van de Bossche stadsgeschiedenis, maar de auteur legt aan het eind van zijn studie te veel nadruk op de kloosterstichtingen, waardoor begin en eindpunt wel ver uit elkaar komen te liggen. De jury heeft grote waardering voor het illustratiemateriaal. Het artikel is goed geschreven en kan rekenen op de belangstelling van een breed publiek.

Naast deze gedeelde tweede plaats adviseert de jury twee eervolle vermeldingen uit te reiken en wel aan:

- S. W. Jager voor zijn artikel: 'Een reconstructie van een prehistorische route in de gemeente Anlo, alsmede eeuwenoude fossiele karresporen'. Dit vanwege

het grondige onderzoek en de manier waarop hij zijn eigen visie hierop gegeven heeft.

- Ir. J. W. G. Witmer voor zijn artikel: 'Vijftiende eeuwse schilderijen in het voormalige Sint Geertruijklooster te 's Hertogenbosch'. Dit vanwege de oorspronkelijke aanpak van deze mathematische detailstudie.

De jury hoopt, dat het bestuur met dit voorstel akkoord kan gaan. Indien het bestuur met dit voorstel akkoord kan gaan, doet de jury de suggestie om beide prijswinnaars in staat te stellen hun inzending te publiceren in het *Bulletin KNOB*. Daartoe zal het, naar het oordeel van de jury, noodzakelijk zijn, dat beide publikaties door de auteurs in overleg met de redactie op verantwoorde wijze worden ingekort tot de bij de inzending voorwaarde om en nabij vastgestelde omvang. Tenslotte adviseert de jury het bestuur de ter beschikking gestelde prijs ad *f* 1000, – te delen over de beide prijswinnaars.

De jury dankt het bestuur voor het in haar gestelde vertrouwen; zij heeft haar arbeid met plezier verricht.

Boekaankondigingen

Nieuwe bewoners in de binnenstad van Amsterdam

Onder bovenstaande titel hebben vier sociaal-geografen rapport uitgebracht van een onderzoek, door hen verricht in opdracht van de Vereniging Hendrick de Keyser. Het doel was 'uiteindelijk de bepaling van de positie op de toekomstige huurmarkt van het Amsterdamse pandenbezit van de vereniging'. Uitgangspunt was de al eerder gedane constatering dat in de tweede helft van de jaren zeventig delen van de binnenstad steeds meer door zogenaamde 'nieuwe huishoudens' worden bewoond. Dit verschijnsel van 'gentrification' is een gevolg van 'een nieuwe samenlevingsvorm tussen de levensfase van gezinslid en (lees: die van) gezinshoofd of echtgenote'. De tussenfase is zelfs vaak de (althans beoogde) eindfase. De auteurs, die hun verslag met tabellen, figuren en kaartjes toelichten, eindigen met het voorstel (nader) de vragen te onderzoeken in hoeverre monumenten in de Amster-

damse binnenstad de nieuwe huishoudens kunnen huisvesten en welke veranderingen ten aanzien van inrichting en beheer van deze monumenten daarbij een rol (zouden moeten) spelen.

C. Cortie e.a., 'Nieuwe bewoners in de binnenstad van Amsterdam. Recente veranderingen in de bevolkingssamenstelling en de bedrijvigheid van Amsterdam en haar binnenstad', Sociaal Geografisch Instituut, vakgroep Stad en Land, Universiteit van Amsterdam, 1984, 65 pp., beperkte oplage.

Historisch boerderij-onderzoek

In opdracht van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) te Arnhem is op het P. J. Meertens-Instituut voor dialectologie, volkskunde en naamkunde te Amsterdam een bibliografie samengesteld, omvattende de in de jaren 1971 tot en met 1983 verschenen publikaties. De uitgaaf is een in opzet en indeling ietwat afwijkend vervolg op de Bibliografie historisch boerderij-onderzoek, die in 1971 door B. Wander werd samengesteld en door de SHBO werd uitgegeven. Buitenlands werk is nu slechts opgenomen, als het nadrukkelijk naar Nederlandse gegevens verwijst, er Nederlandse auteurs worden geciteerd of als het vanwege de aanpak van uitzonderlijk belang is. Alle vermelde literatuur is geannoteerd.

W. Bos, Bibliografie historisch boerderij-onderzoek 1971-1983, uitg. SHBO/P. J. Meertens-Instituut, Arnhem/Amsterdam 1984, 86 pp., f 18,30 incl. porto, te bestellen bij Publikatiefonds SHBO, Schelmseweg 89, Arnhem, postgiro 3132500. Te zamen met de nog verkrijgbare publikatie-Wander f 23,75 incl. porto.

Steenrijk Amsterdam

Steenrijk Amsterdam bevat de beschrijving van een geologische wandeling door de binnenstad van Amsterdam. Tijdens de wandeling wordt stilgestaan bij een aantal markante gebouwen, waarin natuursteen verwerkt is. De tocht gaat van de Spuistraat (Bunghuis en Kas-Associatie) langs het Paleis op de Dam (de Nieuwe Kerk wordt overgeslagen) over het Damrak (Effectenbeurs en Beurs van Berlage) naar de Oude Kerk en de Waag. Vanaf de Nieuwmarkt gaat het verder langs het Trippenhuis en het Oost-Indisch Huis over de Oude Zijds Voorburgwal naar de Agnietenkapel en vandaar via de Oudemanhuispoort terug naar de Kloveniersburgwal. De tocht door de binnenstad eindigt op het Rembrandtsplein. Het boek sluit af met een bespreking van het Geologisch Museum en het Geologisch Instituut op het Roeterseiland.

Bij elk gebouw worden de daarin verwerkte steensoorten en hun geologische kenmerken beschreven, zodat de aandachtige beschouwer vanaf de straat de

voorkomende mineralen, fossielen en geologische structuren kan herkennen. Na de beschrijving van het gebouw wordt ingegaan op de algemene kenmerken van de steensoort, op hun exploitatie en bewerking, op hun toepassing door de eeuwen heen en op de verweringsproblematiek. Behalve natuursteen in gebouwen krijgen ook straatstenen (de 'keitjes' van de Dam) aandacht.

De routebeschrijving wordt vooraf gegaan door een inleiding over de indeling van gesteenten en een hoofdstuk over natuursteen als bouw materiaal. Een literatuuropgave, een verklaring van geologische begrippen en een register voltooien het geheel.

Steenrijk Amsterdam is een nuttig boek, zowel voor degenen die Amsterdam beter willen leren kennen als voor degenen die in de toepassing van natuursteen als bouw materiaal geïnteresseerd zijn. Voor de liefhebbers van de geologie en petrologie is het een handige gids langs de vele steensoorten die in Amsterdamse gebouwen toegepast zijn, die te zamen een geologisch openluchtmuseum vormen.

W. Dubbelaar, Steenrijk Amsterdam, een geologische stadswandeling. Uitgave van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging in samenwerking met het Geologisch Museum (Universiteit van Amsterdam) en de Nederlandse Geologische Vereniging, Bibliotheek van de KNNV nr. 35, Amsterdam 1984, 88 pp., f 17,50.

Rombout Verhulst in Groningen

De beeldhouwer Rombout Verhulst, geboren te Mechelen en opgeleid in het atelier van Artus Quellinus te Amsterdam, maakte twee grote grafmonumenten in de NH kerken van Midwolde en Stedum in Groningen. Het praalgraf te Midwolde is voor Anna van Ewsum en haar twee echtgenoten en dateert van 1664-1669, het beeld van haar tweede echtgenoot werd in 1692 door Bartholomeus Egger toegevoegd. Het monument te Stedum is voor Adriaan Clant en dateert van omstreeks 1671.

In het boekje over dit onderwerp wordt uitvoerig ingegaan op de beeldhouwer Rombout Verhulst en de wortels van zijn kunstenaarschap. Verder worden de twee grafmonumenten niet alleen stilistisch besproken en vergeleken met andere 17e-eeuwse praalgraven, ook wordt aandacht besteed aan de opdrachtgevers, hun motieven voor het oprichten van een praalgraf en aan de nog bewaard gebleven contracten. Vervolgens vindt men er een heldere uiteenzetting van de iconografie van de grafmonumenten en een goede beschrijving van het arbeidsproces van de beeldhouwer aan de hand van de besproken monumenten.

Het is jammer dat de auteur gemeend heeft het geheel te moeten laten voorafgaan door een overzicht

van de Europese grafbouwkunst sinds de middeleeuwen met name in de Nederlanden. Een tiental pagina's met afbeeldingen is hier uiteraard veel te weinig voor. Vervelender is dat er naast hiaten nogal wat onjuistheden te berde worden gebracht. Ook het inleidende algemene hoofdstukje over de beeldhouwer en zijn opdrachtgever in de Republiek laat veel belangrijks onbesproken.

Hier staat tegenover de zeer juist geachte toevoeging van drie bijlagen achterin het boekje met de letterlijke weergave van het contract tussen de opdrachtgeefster en Verhulst over de tombe te Midwolde en van de uitvoerige Latijnse inscripties met vertalingen van beide tomben.

Het boekje is uitstekend verzorgd en heeft vele afbeeldingen. En het geeft vooral uitstekende informatie over Rombout Verhulst en zijn twee praalgraven in de provincie Groningen.

F. T. Scholten, Rombout Verhulst in Groningen. Zeventiende eeuwse praalgraven in Midwolde en Ste-dum. Stad en Lande Historische Reeks 1/2, Utrecht 1983. ISBN 90.70482.10X; Stichting Matrijs, Postbus 670, 3500 AR Utrecht; prijs f 19,50.

Middeleeuwse tegelvloeren in Vlaanderen en Artesië

Noordwest-Frankrijk, dat vroeger deel uitmaakte van de graafschappen Vlaanderen en Artesië, is zeer rijk aan resten van middeleeuwse tegelvloeren. Voor het eerst wordt daarvan een up-to-date overzicht gegeven in de bovenvermelde publikatie, die voor de helft uit inleidende artikelen bestaat en voor de helft uit een catalogus van een tentoonstelling die van 8 juni tot 1 september 1985 in het Musée Sandelin te Saint Omer (Pas-de-Calais) gehouden is. Ter opening van die tentoonstelling is op 7, 8 en 9 juni 1985 een internationaal colloquium, eveneens te Saint Omer, gehouden onder de titel 'Production et commercialisation des terres cuites architecturales au moyen âge'. De voordrachten die tijdens dat colloquium gegeven zijn door deskundigen uit Frankrijk, België, Spanje, Groot-Brittannië en Nederland zullen in dezelfde serie als die waarin het genoemde boek verschenen is, gepubliceerd worden. Motor achter al deze activiteiten (tentoonstelling, boek en colloquium) is Didier Deroeux, die daarmee een schat aan gegevens toegankelijk heeft gemaakt, waarvan het bestaan wel bekend was, maar waarover nog niet samenvattend gepubliceerd was.

Carreaux de Pavement médiévaux de Flandre et d'Artois is een mooi uitgevoerd boek dat zeer ruim voorzien is van illustraties, zowel in de vorm van tekeningen als van zwart-wit en kleurenfoto's. De prijs, die omgerekend nog geen f 37,- bedraagt, is beslist laag te noemen voor hetgeen geleverd wordt. Na een

algemene inleiding door de Engelse specialist E. C. Norton worden de in het gebied gevonden vloeren en tegels vanaf hun vroegste voorkomen en de manier van vervaardigen van de versierde tegels besproken. Daarna komen de verschillende versieringen aan bod, gevolgd door een repertorium van alle voorkomende motieven op de slijbversierde tegels uit de streek. Tenslotte wordt bekeken wat er over de tegelindustrie bekend is uit contemporaine geschreven bronnen.

De vijftig bladzijden tellende catalogus beschrijft vloeren en tegels uit twintig vindplaatsen, waaronder de zeer beroemde van de Duinenabdij in Koksijde in België en die van Saint Omer, maar ook een in 1984 opgegraven vloer van de Abbaye Notre-Dame de la Capelle in Les Attaques (Pas-de-Calais), waarvan fraaie kleurenfoto's zijn opgenomen.

Het zou in het kader van deze aankondiging te ver voeren alle in het boek behandelde vindplaatsen te bespreken. Een ieder die geïnteresseerd is in tegels, tegelvloeren, middeleeuwse architectuur, middeleeuwse archeologie of ceramische industrie dient zich dit boek aan te schaffen, zelfs diegenen die tegen het lezen van Frans opzien, want alleen al de rijkdom aan illustraties maakt het zijn geld meer dan waard.

M. Carette et D. Deroeux, Carreaux de pavement médiévaux de Flandre et d'Artois (XIIIe-XIVe Siècle). Arras 1985. Mémoires de la Commission départementale d'Histoire et d'Archéologie du Pas-de-Calais, tome XXII¹. ISBN 2-900643-02-1. 196 p. Zeer rijk geïllustreerd. Prijs F.Fr. 95 (inclusief F.Fr. 15 verzendkosten). Te bestellen bij Musée Sandelin, 14 RUE CARNOT, 62500 Saint Omer, France, indien mogelijk vergezeld van een chèque van F.Fr. 95 ten name van Monsieur le Percepteur (gemeente-ontvanger) de Saint Omer, CCP 5006-89 Lille. Toezending volgt na ontvangst van de betaling.

Architect G. H. M. Holt

G. Holt is als aanhanger van het Nieuwe Bouwen en als katholiek architect een minder bekende maar toch wel interessante figuur. Sinds de jaren dertig heeft hij in diverse commissies grote invloed uitgeoefend op de bouw van volkswoningen, kerken en theaters. Tegenover de katholieke materiaal- en vormopvattingen van wat men Delftse en Bossche School pleegt te noemen, stelde hij pure utiliteitsbouw en introduceerde beton en staal als zichtbare materialen in de kerkbouw. Op grote schaal maakte hij gebruik van bouwsystemen als 'korrelbeton' en 'baksteen montage bouw' waarmee op industriële wijze gebouwd kon worden ter oplossing van de naoorlogse woningnood. Het zijn overigens juist deze wijken met eensgezins- en etagewoningen in open strokenverkaveling die nu steeds meer gekritiseerd worden.

Hildebrand de Boer besteedt in zijn monografie aandacht aan Holts opleiding, diens volkswoningbouw, de dualiteit tussen monumentaliteit en het utilitaire, de naoorlogse woningbouw en de kerken en theaters. In een interview spreekt hij met de architect over zijn contacten met katholieke collega's en vertegenwoordigers van het Nieuwe Bouwen.

H. P. G. de Boer, Architect G. H. F. Holt (1904): sociale woningbouw, kerkbouw, theaterbouw, Amsterdam, Van Gennep, 1982, 96 pp., f 28,50.

*Bürgerhausformen zwischen IJssel und Ems
1400 bis 1850*

Op 28 juni 1984 promoveerde Everhard Jans aan de universiteit van Münster (West-Duitsland) op zijn studie over de burgerhuizen in het oosten van Nederland en het aangrenzende Westduitse gebied. Het onlangs verschenen proefschrift bevat 357 bladzijden en is sober uitgevoerd. Na vier korte inleidende hoofdstukken volgen vier hoofdstukken, waarin achtereenvolgens worden behandeld de burgerhuizen in Twente, de Gelderse Achterhoek, het Duitse grensgebied en de IJsselplaatsen in Salland. Hierbij zijn de huizen op een zekere wijze typologisch ingedeeld. In hoofdstuk 9 komen bijzondere aspecten zoals gevels, ramen, deuren, portalen, houtconstructies e.a. aan de orde. Hoofdstuk 10 bevat een indeling van de huizengroepen in tijd en cultuurstroming.

Het tweede gedeelte van het boek bevat de beschrijvingen van de afzonderlijke gebouwen, soms voorzien van eenvoudige tekeningen en foto's. Uitgaande van archivalische bronnen, oude afbeeldingen en documentaties van nog bestaande gebouwen, worden de volgende zaken beschreven: geschiedkundige gegevens, stedenbouwkundige en sociale situatie, type, bouwwijze, ruimtelijke indeling, gevels, sierelementen en een indeling naar tijd en cultuurstroming. Een uitgebreide literatuurlijst en een veertigtal afbeeldingen besluiten de dissertatie.

Everhard Jans, Bürgerhausformen zwischen IJssel und Ems 1400 bis 1850. Dissertation Wilhelms-Universität Münster (West-Duitsland) 1984. Het boek is te verkrijgen door storting van f 23,50 + f 5,25 portokosten op giro 1332808 t.n.v. dr. E. Jans te Almelo.

Van stadskern tot stadsgewest

Stedenbouwkundige geschiedenis van Amsterdam.

Deze bundel bevat de schriftelijke neerslag van een aantal lezingen die op 14 en 15 mei 1982 werden gehouden in het Amsterdams Historisch Museum, ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Universiteit van Amsterdam.

J. Baart beschrijft de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam met als hoofdthema de regionaal verzorgende functie van de jonge stad. R. van Engelsdorp Gastelaars behandelt in 'De stad als ideaal, het stadsgewest als realiteit (bouwen aan Amsterdam tussen 1900 en 1970)' het actuele probleem van de compacte stad. B. Dudok van Heel beschrijft in 'Oligarchieën in Amsterdam vóór de Alteratie van 1578' de steeds stijgende macht van de burgemeesters ten nadele van het schoutambt als dienaar van de graaf. In de bijdrage 'Warmoesstraat, Nieuwendijk en Damrak in het midden van de zestiende eeuw' gaat J. W. Verhey in op de sociaal-economische achtergrond van deze straten. E. Taverne beantwoordt in 'Stevens koopmansstad' de vraag waarin het stadsmodel van Stevin zijn oorsprong vond. Renée Kistemaker probeert aan de hand van functiekaarten een analyse te maken van de economische en sociale structuur van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw, waarbij ook alle markten aan bod komen. Diederiks bespreekt in zijn bijdrage 'De sociale geleding van Amsterdam omstreeks 1800' aan de hand van een indeling van de stad in tien wijken, beroepen en welstand evenals concentraties van zowel arbeiders als elite. K. Bruin en H. Schijf beschrijven in 'De eerste bewoners in een deftige straat' (de Vondelstraat) verscheidene bewoners, waar zij vandaan kwamen en welk beroep zij hadden. Eveneens wordt ingegaan op de reden waarom sommige families toch nog steeds de voorkeur gaven aan de Herengracht, ondanks de toenemende vulgarisering van de binnenstad. In 'Van gemengde naar gelede wijken' gaat M. Wagenaar in op het verschijnsel bij de stadsuitbreiding aan het einde van de 19e eeuw waarin zich buurten ontwikkelden met een eenzijdige bevolkingsamenstelling.

Van stadskern tot stadsgewest, stedenbouwkundige geschiedenis van Amsterdam, onder redactie van M. Wagenaar. Amsterdamse historische reeks, onder redactie van G. van Herwijnen, F. J. A. M. Meijer, H. F. K. van Nierop, L. Noordegraaf. Grote Serie, deel I. Amsterdam, VerLoren, 1984.

DE WALBURG PERS

BELANGRIJKE UITGAVEN VOORJAAR 1986

GESCHIEDENIS VAN DOETINCHEM

750 jaar stad

onder auspiciën van de Oudheidkundige Kring 'Deutekom'
onder redactie van
prof. dr. J. C. Boogman en
S. Oosterhaven

416 pagina's
geïllustreerd
formaat 24,5 x 16,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 39,50

ISBN 906011.460.4

DE TACHTIGJARIGE OORLOG

deel 1: De kogel door de kerk?
deel 2: De bruid in de schuit

door dr. S. Groenveld,
drs. H. L. Ph. Leeuwenberg,
dr. N. Mout en dr. W. M. Zappey

504 pagina's, rijk geïllustreerd met
ca. 800 afbeeldingen
genaaid gebrocheerd
prijs f 69,50
de delen zijn ook afzonderlijk
verkrijgbaar

ISBN 906011.467.1

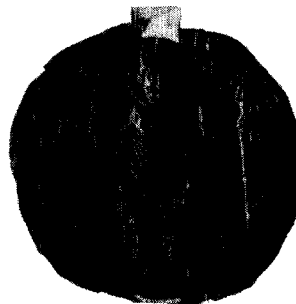
MUZIKTENTEN IN GELDERLAND

onder auspiciën van
De Gelderse Bloem

door S. Laansma en T. Brouwer

ca. 144 pagina's
geïllustreerd
formaat 25 x 19 cm
genaaid gebrocheerd
prijs f 24,—

ISBN 906011.468.X

DE SINT-SERVAASKERK TE MAASTRICHT

Bijdragen tot de kennis van de
symboliek en de geschiedenis van
de bouwdelen en de
(bouw)sculptuur tot 1200

door Aart J. J. Mekking

ca. 330 pagina's
rijk geïllustreerd
formaat 24 x 17 cm
genaaid gebrocheerd
prijs ca. f 49,50

ISBN 906011.339.X

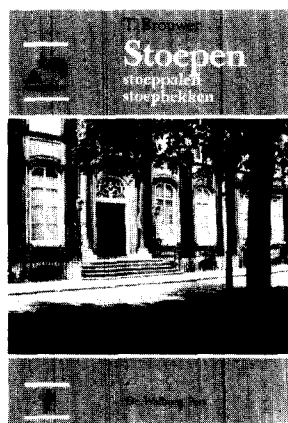
AMMERSOYEN

Bijdragen tot de geschiedenis van
het kasteel, de heerlijkheid en
de heren van Ammersoyen

onder auspiciën van de Stichting
Vrienden der Geldersche Kasteelen
onder redactie van D. J. G. Buurman

240 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 29 x 21 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 65,—

ISBN 906011.440.X

STOEPEN, STOEPPALEN, STOEPHEKKEN

Heemschut-serie

door T. Brouwer

ca. 160 pagina's
rijk geïllustreerd met foto's en
tekeningen
formaat 24 x 17 cm
paperback met geplastificeerd
omslag in kleur
prijs f 24,50

ISBN 906011.378.0

AMMERSOYEN

*Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel,
de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*